

ARAŞTIRMA VE İNCELEME RESEARCH

Mâtürîdî ve Râzî’de Ulû’l-Azm Peygamberlerin Psiko-Sosyal Nitelikleri ve İsmet Sorunu

Psycho-social Attributes the Owner of the Perseverance of the Prophets and the Problem Innocence in Maturidi and Razi

Osman ORAL^a

^aKelâm ve İtikâdî İslâm Mezhepleri Tarihi AD Emekli Öğretim Üyesi, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yozgat, TÜRKİYE

Received: 18.11.2017

Received in revised form: 11.01.2018

Accepted: 11.01.2018

Available online: 26.06.2019

Correspondence:

Osman ORAL

Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelâm ve İtikâdî İslâm Mezhepleri Tarihi AD Emekli Öğretim Üyesi, Yozgat, TÜRKİYE
osman-oral@hotmail.com

ÖZ Ulû’l-Azm yani azim sahibi peygamberler, kesin kararlı, sabır ve sebat sahibi, aldıkları ağır görev ve yüklendikleri sorumluluk karşısında herhangi bir yılgınlık göstermeden görevlerini yerine getiren, bütün zorluklara göğüs germede azim ve sebat gösterenlerdir. Allah, Hz. Peygamber’e “ulû’l-azm rasûllerin sabrettiği gibi sen de sabret” buyurarak sabırlı olmasını istemektedir. Allah “Âdem’de bir azim bulamadık” derken, Hz. Yûnus’ta sabrın az olduğunu belirtmektedir. Bu durum, bireysel ve toplumsal hayatta azim ve sabrın önemine işaret etmekle birlikte bazı nebilerde azim ve sabrın eksikliği ismet problemini akla getirmektedir. İmam Mâtürîdî (ö.333/944), ulû’l-azm peygamberlerin özelliklerini sıralar, bazı özelliklerin mü’minlerde olması gerektiğini de söyler. Peygamberlerin ismeti konusunda “İsmetü’l-Enbiyâ” adında müstakil bir eser yazan kelâm ve felsefe âlimi Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210), nebilerdeki sabır ve azim azlığının nübüvvet görevlerine zarar vermediğini belirtir. Bu makalede Mâtürîdî ve Râzî’ye göre ulû’l-azm peygamberlerin psiko-sosyal özellikleri ve nebilerin ismeti sorunu ile ilgili çözüm önerileri hakkında görüşleri incelenip değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azm; sabır; ismet; Mâtürîdî; Râzî

ABSTRACT Ulu’l-Azm so the owner of the perseverance of the prophets, sure, the owner of patience and perseverance, decision of the owner, they are heavy duty and of responsibility in the face where they are installed without any breasts, performing its duties perseverance and persistence confront all the challenges are showing. Almighty Allah The Prophet Muhammad: “So be patient, (O Muhammad), as were those of determination among the messenger” patient wants to be. God, when The Prophet Adam’s says “We found on his part no firm will-power”, God asserts that patience is the least of The Prophet Yunus. In this situation, individual and social life point to the importance of perseverance and patience also brings to mind the innocence problem in the lack of perseverance and patience some prophet. Imam al-Maturidi (d.333/944), (ulu’l-Azm) the owner of the perseverance of the prophets, characteristics, he says that believers should be of some features. About the innocence of the prophets “İsmetu’l-Anbiya” in the name of an independent work by a scholar of theology and philosophy Fahreddin al-Razi (d. 606/1210), their lack of patience and perseverance is of the opinion that it will not harm their mission. In this article the opinions about are examined and evaluated, the owner of the perseverance of the prophets psycho-social characteristics and the solution proposals for the problems of the innocence of the prophets, according to Al-Maturidi and Ar-Razi.

Keywords: Perseverance; patience; innocence; Al-Maturidi, Ar-Razi

En güzel özelliklere sahip, akıl ve ahlâk yönüyle seçkin, emânete karşı son derece saygılı olan peygamberler, Allah’tan aldıkları emirleri ve yasakları insanlara ulaştıran, kendilerine nebî veya rasûl denilen ki-

şilerdir.¹ Allah, dünya ve âhirette ihtiyaç duydukları hususları açıklamaları için insanlara kendi cinslerinden² elçiler seçerek beşer olmaları sebebiyle bu görevleri sırasında çeşitli sıkıntı, musibet ve dertlere katlanmalarını, fert ve toplumlara azim, kararlılık, sabır, metânet ve tevekkül vb. gibi psiko-sosyal tutum ve davranışlarda da rehber olmalarını istemiştir. Allah çeşitli dert ve sıkıntılara maruz kalan Hz. Peygamber'e ulû'l-azm rasûllerin sabrettiği gibi sabretmesini,³ gönderdiği elçilerinden azimli ve kararlı olanlar gibi sabırlı ve azimli olmasını,⁴ bir işe azmedince yani yapmaya karar verince de Allah'a tevekkül edip o işi yapmasını emretmektedir.⁵

Sahip olanlar mânâsındaki “ulu” ile sabırlı, dayanıklı, kararlı ve metânet anlamındaki “azm” ile oluşan ulû'l-azm, sabırlı, kararlı ve gayretli kişilerdir.⁶ Bir fiili işlemek yahut işlememek konusunda kesinleşmiş karar veya irâde demek olan azm,⁷ fiilin yapılmasından önceki aklı teemmüllerle psikolojik arzu ve eğilimlerin doğurduğu tereddüt döneminden sonra o işi şu veya bu şekilde yapmak hususunda bir tercihe ulaşmaktır.⁸ Yani azm, nefsin duygularına iltifat etmeme, düşünceyi her türlü menfi etkilerden temizleme, eyleme aklı kullanarak odaklaşma ile olabileceğinden büyük bir performansı gerektirir. Sürekli bir azmi ancak büyük imân ve ideal sahibi olanlar ortaya koyabilir, gâyenin ne kadar asıl olduğunu gösterirler.⁹ Allah'ın beşeriyete gönderdiği ulû'l-azm elçiler, kesin kararlı, sabır, sebat ve karar sahibi, aldıkları ağır görev ve yüklendikleri sorumluluk karşısında herhangi bir yılgınlık göstermeden görevlerini yerine getiren, bütün zorluklara göğüs germede azim ve sabır gösterenlerdir.¹⁰ En çetin musibetlere uğrayan ulû'l-azm rasûller, kötülöklere ve musibetlere katlanma, azim ve sabır konusunda da insanlara örnektirler.¹¹ Onlar, aldıkları kitap ve hikmet sâyesinde neyi nasıl yapacağını bilen, hak yolda yürüyen, ince ve derin kavrayışlı, mücadelelerinde başarılı şahsiyetler olarak insanlığa önderlik ederler.¹²

Hanefî-Mâtürîdî geleneğinin önemli âlimlerinden Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944), ulû'l-azm elçilerin sabır eksenli birtakım psiko-sosyal özelliklerini sıralar ve bazı özellikler mü'minlerde de olmalıdır, der.¹³ Hz. Âdem hakkında azim,¹⁴ Hz. Yûnus'da sabrın eksikliği,¹⁵ azim ve sabrın önemine işâret etmekle birlikte bazı nebilerde ismet sorunu da zuhûr etmiştir.¹⁶ Kelâmî literâtürde yaratıcı ile iletişimi sağlayan elçiler hakkında “İsmet, İsmetü'l-Enbiya ve Tenzîhü'l-Enbiya” ile nebilerin günâh işlemekten

¹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, tahk. Mecdi Basellum, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 2005, 2/230; 3/209; 7/203; Kelâm alanında ulû'l-azm elçilerle ilgili son dönemde yapılmış Mâtürîdî veya Râzî özelinde ayrı bir çalışma tespit edemedik. Hidayet Korkmaz'ın “Ulû'l-Azm Peygamberler ve Ortak Yönleri”, *Dinler Tarihi'nde Y. Lisans*; Durmuş Ali Karamanlı'nın “Kur'an-ı Kerim'de Ulû'l-Azm Peygamberlerin Örnek Özellikleri” adlı Tefsir'de Y. Lisans, Rukiye Yakıt Gürel'in “15. Yüzyıl. Divânlarında Ulû'l-Azm Peygamberler” adlı Edebiyat'ta Y. Lisans, “Ulû'l-Azm Peygamberler ve Ortak Yönleri” başlıklı hadis alanında yayınlanan bir makâle ile Fırat Yavuz'un “Kur'an'da Peygamberler Hakkında Kullanılan Ulu'l-Azim Vafına Dâir”, adlı tefsir alanına âit bir makale bulunmaktadır.

² İsrâ, 17/90-95.

³ Ahkâf, 46/35.

⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, ilmî kont: Bekir Topaloğlu, Mizân Yay, İstanbul 2005, 13/379; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1981, 23/35.

⁵ Âl-i İmrân, 3/159; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/459; Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, 9/70.

⁶ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yay., İstanbul 2010, “Ulû'l-Azm” mad., s.328; Muhammed Aruçi, “Ulû'l-Azm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, c. 32, s.294-5.

⁷ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut trs, “Azm” mad.

⁸ M.Hamid et-Tahanevi, *Keşşâf Istılâhâtü'l-Funûn*, Kahraman Yay., İstanbul 1984, “azm” mad; Azm-i musammem yani kesin olarak verilmiş karar olarak adlandırılan azm; cüz'î irade, kesb ve tevekkül çerçevesinde tartışılır. Râzî, insan taata azmettiğinde Allah onu yaratır, isyana azmettiğinde onu da yaratır. İşte bu esasa göre insan var eden değilken var eden gibi olur, der. *el-Muhassalu'l-Efkârü'l-Müteakaddimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-Ulemâ ve'l-Müteakallimîn*, (çev. Hüseyin Atay), Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1978, s.195.

⁹ Alexis Carrel, *Hayat Hakkında Düşünceler*, (çev. Cahit Begen), Kültür Bak.Yay., Ankara, 1988, s.111-112.

¹⁰ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, “ulû'l-azm” mad., s.328.

¹¹ Bkz. Bakara, 2/155-156; Ebû Abdullah Buhârî, *el-Camiu's-Sahih*, Çağrı, İstanbul 1981, “Merdâ”, 3.

¹² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, (haz. B.Topaloğlu-M.Aruçi), İSAM Yay., Ankara, 2005, s. 284-5.

¹³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 13/379.

¹⁴ Tâhâ, 20/115.

¹⁵ Kalem, 68/48.

¹⁶ Bkz. Fahreddin er-Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, (tthk. M.Hicazi), Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1986, s.49, 53; Nureddin es-Sâbüni, *el-Müntekâ min İsmeti'l-Enbiyâ*, Darü İbn Hazm, Beyrut 2013, s.38, 173.

ve kötülüklerden korunması kastedilir.¹⁷ Sünnî anlayışta nebilerin ismetini kabul etmeyenlerle, onlara günâh işlemeyi ve çirkinliği isnâd edenlere¹⁸ karşı nebilerin ve vahyin korunduğunu sistematik tarzda kelâmî metotla ispatlama gâyesiyle¹⁹ “İsmetü’l-Enbiyâ”²⁰ adında Nureddin Sâbûnî (ö.580/1184)’den sonra müstakil eser yazan kelâm ve felsefe âlimi Fahrreddin er-Râzî (ö. 606/1210) olduğu söylenir.²¹ O, nebilerdeki sabır ve azim azlığı veya yokluğunun nübüvve zarar vermediği,²² ilahî hikmetle gönderilen ve insanlık için rehber, yaratıcı tarafından mucize ile desteklenen elçilerin, asla kötülüklerle dalmadığı kanaatindedir.²³

Bu çalışmanın amacı, İslâm’ın inanç sistemini rasyonel yorumlamaya tâbi tutan kelâm ve felsefe geleneğinde büyük bir öneme hâiz Mâtürîdî ile Râzî’nin ulû’l-azm elçilerin nitelikleri konusunda görüşleri ile azim ve sabır eksikliği dolayısıyla ulû’l-azm elçilerden sayılmayan Hz. Âdem ile Hz. Yûnus’un ismet sorununu deskriptif tarzda incelemek ve tartışmaktır.²⁴ Bu iki âlimin seçilmesinin sebebi, akla önem veren değerli mütekekkim olmaları, kelâmî tartışma ve problemlerin çözümlerine diğer kelâmî eserlerinin yanı sıra “*Te’vilâtü’l-Kur’ân*” ve “*Mefâtihu’l-Gayb*” adlı önemli tefsir eserlerinde konuya geniş bir şekilde yer vermeleridir. Birinin “Mâtürîdiyye” diğerinin de “Eş’ariyye” ekolünden olması, konu hakkında analitik tartışma ve değerlendirme yapabilmeyi imkân sağlamış olmasındandır.

“*Ulû’l-Azm Peygamberlerin Psiko-Sosyal Nitelikleri ve İsmet Sorunu*” adlı bu makalede ulû’l-azm elçilerin psiko-sosyal nitelikleri, Hz. Âdem ile Hz. Yûsuf’un ismeti hakkında Mâtürîdî ve Râzî’nin görüşleri ile kelâmî problemlere çözüm önerileri incelenmekte ve değerlendirilmektedir.

A. PEYGAMBERLERİN GÖNDERİLİŞ HİKMETLERİ

Allah’ın insanlığa hikmeti gereği mucizeyle desteklediği rasûl göndermesi yani nübüvvet gerekli ve insanların bazı şeyleri bilmede peygambere ihtiyacı vardır.²⁵ Mâtürîdî ve Râzî’de peygamberlere imân konusunda onlar arasında ayırım yapılmaması esastır. Ama fazilet bakımından farklı olmaları mümkündür.²⁶ İnsan doğal olarak çeşitli zaafı olan bir varlık olarak yaratıldığı,²⁷ nankör,²⁸ aşırı bir şekilde hır-

¹⁷ Osman Oral, “Fahrreddin Râzî’de Hz. Davud ve Hz. Süleyman’ın İsmeti Sorunu”, *İslami Araştırmalar*, 2017, c. 28, sayı: 2, s. 120 vd.; “Fahrreddin Râzî’ye Göre Hz. Âdem ile Hz. Nuh’un İsmeti Problemi”, *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, c. 4, sayı: 10, s. 252 vd.

¹⁸ Örneğin Haşviyye türü akımlardır. Aşırı Selefiyye’den çıktığı bilinen Haşviyye, dîni meselelerde akli isdillâl ve te’vili reddeden, nasların zâhirine bağlı kalarak teşbih ve tescime düşenlerdir. Tahanevî, *Keşşaf*, “Haşviyye” mad.; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, “Haşviyye” mad., s.117-8.

¹⁹ Râzî, *İsmetü’l-Enbiya*, s.37.

²⁰ Nebilerin ismeti ile ilgili ilk dönemlerden itibaren Tenzihu’l-Enbiyâ ve İsmetü’l-Enbiyâ adında eserler yazılmıştır. Ca’fer b. Mübeşşir (ö. 234/849) Tenzihu’l-Enbiyâ adlı eseri ile Ebû Zeyd el-Belhî (ö.322/934) ve İbnü’l-Lebâd (ö.?)’ın İsmetü’l-Enbiyâ adında eserleri günümüze ulaşmamıştır. Şerif el-Murtaza’nın (ö.436/1044) Tenzihu’l-Enbiyâ; Nûreddin es-Sâbûnî’nin (ö. 580/1184) el-Müntekâ min İsmetü’l-Enbiyâ, Fahrreddin er-Râzî’nin İsmetü’l-Enbiyâ; Celâleddin es-Suyûtî (ö.911/1505)’nin, Tenzihu’l-Enbiyâ an Tesfihi’l-Eğbiya vb. gibi konu ile ilgili birçok eserler sayılabilir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “İsmetü’l-Enbiya”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, c.23, s.141-2.

²¹ Bkz. Ignaz Goldziher, “İsmet”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, c.5, s.1124; Galip Türkan, “Peygamberlerin İsmeti Meselesi”, *Süleyman Demirel Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, c. 2, sayı: 11, s.104.

²² Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 22/214-215; 23/35; *İsmetü’l-Enbiyâ*, s.129.

²³ Bkz. Fahrreddin er-Râzî, *el-Mebâhisu’l-Meşrikiyye fi’l-İlmi’l-İlâhiyyât ve’t-Tabiyyât*, (ed. M. Muhammed el-Bağdâdî, Dâru’l-Kütübü’l Arabî, Beyrut 1990, 22/555 vd.

²⁴ Kelâm disiplini alanında ulû’l-azm elçilerle ilgili son dönemde yapılmış Mâtürîdî veya Râzî özelinde ayrı bir çalışma tespit edemedik. Hidayet Korkmaz’ın “Ulû’l-Azm Peygamberler ve Ortak Yönleri”, Dinler Tarihi’nde Y. Lisans; Durmuş Ali Karamanlı’nın “Kur’ân-ı Kerim’de Ulû’l-Azm Peygamberlerin Örnek Özellikleri” adlı Tefsir’de Y. Lisans, Rukiye Yakır Gürel’in “15. Yüzyıl Divanlarında Ulû’l-Azm Peygamberler” adlı Edebiyat’ta Y. Lisans, Saadet Arzu’nın, “On Altıncı Yüzyıl Divan Şiirinde Ulû’l-Azm Peygamberler”, Türk Dili ve Edebiyatında Y. Lisans; Habip Kalaç’ın, “Kur’an’a Göre Müşriklerin Ulu’l-Azm Peygamberlerden Talepleri” adlı Tefsir’de Y. Lisans. Salih Karacabey’in “Ulû’l-Azm Peygamberler ve Ortak Yönleri” başlıklı hadis alanında yayınlanan bir makale ile Fırat Yavuz’un “Kur’an’da Peygamberler Hakkında Kullanılan Ulu’l-Azim Vafına Dâir” adlı tefsir alanına âit bir makale bulunmaktadır.

²⁵ Mâtürîdî, *Tevhîd*, s.176-177; Fahrreddin er-Râzî, *en-Nübüvvât ve mâ Yetealleku Bihâ*, (thk. Ahmet Hicazi es-Sekka, Daru’l-Kütübü’l-Ezheriyye, Beyrut 1986, s.111 vd.; *el-Mebâhisu’l-Meşrikiyye*, 2/555 vd.; Sa’düddin et-Taftazânî, *Şerhu’l-Makâsîd*, (thk. Abdurrahman Umeyre - Salih Musa Şeref), Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1998, 2/173; *Şerhu’l-Akâid*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh yay., İstanbul 2013, s. 236-237.

²⁶ Bkz. Bakara, 2/253; 285; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 4/70-71; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 7/144-145.

²⁷ Beled, 90/1-4.

²⁸ Bkz. Hûd, 11/9-10, İsrâ, 17/67-69, Hac, 22/66, Mü’minûn, 23/78, Ankebût, 29/65-66.

sına düşkün,²⁹ âciz,³⁰ sabırsız ve tahammülsüz olduğu,³¹ vurgulanır ki bu yönleriyle o, belirli prensip ve terbiye edicilere muhtaçtır. Dolayısıyla insanların nebiye olan ihtiyacı, onların fitrî yaratılışlarından kaynaklanır.³² Böylece Allah, peygamberleri dünya ve din işleriyle ilgili olarak ihtiyaç duydukları hususları açıklasınlar diye insanlara göndermiştir.³³

Peygamberlerin gönderiliş hikmetlerinden en önemlisi her çeşit tevhid dışı şirk inançlarından insanları sakındırmak,³⁴ mahşer gününde mazereti ortadan kaldırmaktır.³⁵ Elçilerin daha çok kendi kavimlerinden seçilmesinin hikmeti, her an içinde yaşadıkları ve ilişki içinde oldukları insanlarca hâl ve durumlarının yakından izlenmesi, kudret ve yeteneklerinin en iyi bir şekilde bilinmesidir. Kendi gücünü ve yeteneğini aşan mucize türünden birtakım olaylara sahne olması veya gaybî haberler vermesi, onların, bu tür olağanüstü olay, mucize ve haberlerin kendisinden olmayıp Allah'tan olduğuna ve dolayısıyla onun nebiliğine, söylediklerinin doğruluğuna içten inanmalarını sağlamıştır.³⁶

Din ve dünya işlerinin omurgasını rızık oluşturduğundan nebiler bir veya birkaç dünya işiyle dünya geçimlerini bu yoldan tedârikle hem insanlara güzel ve faydalı meslekleri öğretmişler, hem de insanlara boyun bükmekten kurtulup kendi alın teriyle yaşamışlardır. Örneğin; Hz. Âdem, ziraat yani çiftçi, Hz. Nuh, gemici ve marangoz,³⁷ Hz. İdris, terzi, muhasebeci, Hz. Davud, demirci,³⁸ Hz. Zekeriyya, marangoz,³⁹ vb. Dünya hayatında bir geçim vasıtası olması sosyal varlık olan insan olmanın bir gereği olduğundan toplumda her bir peygamberin geçimini sağladığı bir mesleği vardır. Böylece Allah, insanlara nebilerle birçok kültür ve medeniyeti de öğretir.⁴⁰ Hastalıklar, şifâ ve tıp ilminde, tarımda, hayvancılıkta, sıcak ve soğuktan korunma yöntemleri ışığında barınma, ticaret ve inşaatçılık elçilerin rehberliğindedir. Aynı şekilde insan ırkının çoğalması, âile hayatı, çocuk ve yetişkin eğitiminin nasıl olacağı, yerleşik hayata geçiş, yerleşim birimlerini birbirine bağlayan yollar, kısacası insanın ihtiyaç duyacağı her şey elçilerin öğretimi ve yol göstermesinin akılların işlevine yardım etme hikmetinin bir sonucudur.⁴¹

Peygamberler ibâdet ve şükür yollarını da öğretirler.⁴² Nimeti verene teşekkür hikmetin göstergesi olup insanı diğer canlılardan ayıran aziz şey akıl da⁴³ uygun görür.⁴⁴ İbâdet çeşitleri ve şekilleri nasıl ve ne şekilde olacağı ancak elçilerden öğrenilir.⁴⁵ Peygamberlerin diğer bir gönderiliş hikmeti de doğası gereği çeşitli fikir ve düşüncelerde olan insanlara hakem olmalarıdır. Bir konuda insanların aynı şeyi aynı tarzda düşünmeleri beklenemez. Bu düşünce ve fikirlere hakem bilgi için nübüvvet gereklidir.⁴⁶ Hakîm

²⁹ Meâric, 70/19-21, Fecr, 89/16-20.

³⁰ Mâide, 5/30-31, en-Nahl, 16/4.

³¹ Bkz. Mâide, 5/19-21; Fecr, 89/16-20.

³² Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 176-185; Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tabsîratü'l-Edille fi Usulî'd-Din*, (thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, DİB Yay, Ankara, 2004, 2/14-15.

³³ Bkz. Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 236.

³⁴ Nahl, 16/36; Enbiyâ, 21/25.

³⁵ Nisâ, 4/166; Ebû Hamid el-Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd / İtikâdda Orta Yol*, (çev. Abdulhalık Duran), Hikmet Neşriyat, İstanbul 2004, s. 248-249; Râzî, *el-Muhassal*, s. 217-218, 240.

³⁶ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 271.

³⁷ Hûd, 11/37.

³⁸ Bkz. Sebe', 34/10-11; Buhârî, "Büyü", 15.

³⁹ Ebû'l-Hüseyin el-Müslim, *es-Sahih*, Çağrı Yay., İstanbul 1981, "Fedâil", 169.

⁴⁰ Bkz. el-Ahzab, 33/21; Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 276; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/323-324.

⁴¹ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 278-279.

⁴² F. Râzî, *el-Metâlibü'l-Âliye mine'l ilmi'l-İlâhî*, (thk. Ahmet Hicazi es-Sekka), Beyrut 1987, 8/88 vd.

⁴³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/23.

⁴⁴ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 278-279.

⁴⁵ Buhârî, "Ezân", 18; Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 179-182; Nesefî, *Tabsıra*, 2/19-20; Osman Oral, "Mâtürîdî'ye Göre Peygamberlerin Gönderiliş Hikmetleri", *Gazi-osmanpaşa Üniv. İFD.*, 2015, c. 3, sayı: 2, s. 235 vd.

⁴⁶ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 278-9.

Allah, âciz insanın hayat şartlarında fikir danışma ve istişârelerde bulunma ihtiyacın elçilerle kolaylaştırmış, hayat meşgâleleriyle ve nefsânî arzularla akılların örtülmesiyle insanlara yol gösterme ve yardımı nebiler yaparlar.⁴⁷ Nefsânî duyguları ve şehvetleri ilâhî lütûfla kontrollü elçilerin gönderilme hikmeti, akılları istidlâle ve tefekküre yönlendirmede uyarma ve hatırlatmadır.⁴⁸ Emir ve nehiyden hoşlanmayan nefis, kişiyi tabiatının istemediği şeye doğru çekmeye çalışırken, sınanmada olduğunu fark eden kimse, buna ilahî lütûf aklın da yardımıyla üstün gelmeye çalışır.⁴⁹ Belâlarda azim, sabır ve nefsi gemlemenin zirvesinde olan⁵⁰ Peygamberler inananlar için yönetsel örnektir.⁵¹

Mâtürîdî ve Râzî'ye göre “Allah'ın elçilerinden herhangi biriyle diğerleri arasında ayırım yapılması”⁵² ifadesinin hikmeti, Yahudîlerle Hristiyanların inandıkları ayırımı benzer bir şekilde O'nun peygamberlerinden herhangi biriyle diğerleri arasında ayırımın yanlışlığı ve tutarsızlığıdır. Hz. Mûsa ve Hz. İsa'nın elçiliğini kabul edip de Hz. Muhammed'in nübüvvetini yalanlayan Yahudî ve Hristiyanların yolunun yanlış ve tutarsızlığını ortaya koyar.⁵³ İmân edenlere şöyle denilir. Mü'minlerin “Biz onlar arasında ayırım yapmayız” diyerek inandıkları gibi siz de bütün peygamberlere imân edin. “Bir kısmına inanınız, bir kısmına inanmayız” demeyin.⁵⁴ İmân edilmesi bakımından bütün peygamberlerin aynı fakat fazilet bakımından farklıdır. “Biz o elçilerin bir kısmını diğerlerinden üstün kıldık”⁵⁵ ifadesi bunu doğrular. Allah onların bir kısmı ile bizzat konuşmuş, bir kısmını dost edinmiş, bazıları rüzgâr ve kuşlar emrine verilmiş. Bazı elçilerin kavimleriyle mücadelesi uzun sürdüğünden istidlâl ve yöntemleri farklıdır. Âhiretteki şefaât ve derece yüksekliği, rasûl ve nebi ayırımı, hem insanlara hem de cinlere gönderilme üstünlüğü de olabilir.⁵⁶ Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Yakup, Hz. Yûsuf ve Hz. Mûsa'nın diğer nebilere üstünlüğü olduğu da söylenir.⁵⁷ Hz. Âdem'de azmin, Hz. Yûnus'da sabrın olmadığının bildirilmesi,⁵⁸ bütün nebilere aynı olmadığı da belirtir.⁵⁹ Mâtürîdî ve Râzî'de inanılması gereken peygamber olmak açısından bütün elçiler eşit, ama fazilet bakımından farklı olmaları mümkündür.⁶⁰

Mâtürîdî ve Râzî'de akıl-nakil birlikteliğiyle hakikate ulaşılabilir. Peygamberler asıl yurt ahiretin nimetlerini, bu dünyada nasıl kazanılabileceğini, insanların hak yolunda ilerleme çabasına ancak onlar rehber olabilirler. Aklın hikmeti vahyi anlamada bir araç, naklin hizmetinde bir idrâk vasıtası olarak kabul edilebilir. Tıpkı aydınlığın bulunmaması halinde gözlerin görememesi gibi peygamberlerin bulunmaması durumunda da aklî bilgilerin insanları yüce amaçlara ulaştıramayacağıdır. Geçici dünya nimetlerini ebedî hayata geçirebilme aklın işlevselliği ile mümkündür. Peygamberler de bu hikmeti gerçekleştirmek yolunda hidayet ve yardımcı konumundadırlar.⁶¹

⁴⁷ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 284.

⁴⁸ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 284-5.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/116; *Tevhid*, s. 155.

⁵⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 6/20.

⁵¹ Erkan Yar, “Müslüman Kelâmında Elçilik”, *İslâm'da Peygamber İnancı Sempozyumu (15-17 Eylül 2006)*, (ed. İbrahim Coşkun), Ensar Yay., İstanbul 2009, s.142.

⁵² Bakara, 2/285.

⁵³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/225; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 7/144-145.

⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/70-71.

⁵⁵ Bakara, 2/253; İsrâ, 17/55.

⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/149; 8/297-8; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 6/210 vd.

⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 11/310, 13/379.

⁵⁸ Tâhâ, 20/115; Kalem, 68/48.

⁵⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 11/310; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 25/198; 28/35.

⁶⁰ Bkz. Bakara, 2/253; 285; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/70-71; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 7/144-145.

⁶¹ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 17, 201, 284; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/76-77; 10/463; *Tevhid*, s.17, 201; Râzî, *el-Metâlibü'l-Âliye*, 8/30 vd; *el-Muhassal*, s. 218; *Mefâtihu'l-Gayb*, 9/81; Osman Oral, “Mâtürîdî'de Akıl ve Yaratılış Hikmeti”, *Necmettin Erbakan Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2015, sayı: 40, s. 139 vd.

B. ULÜ'L-AZM PEYGAMBERLERİN PSİKO-SOSYAL NİTELİKLERİ

B.1. ULÜ'L-AZM ELÇİLER

Ulü'l-azm Peygamberlerin kimler olduğu hakkında kesin bir kanaat oluşmadığından Mâtürîdî, ulü'l-azm elçilerin kimler olabileceği ile ilgili bir te'vilinde kendilerinden söz alınan nebiler; Hz. Nûh, Hz. İbrahim, Hz. Mûsa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed olduğuna göre⁶² ulü'l-azm nebiler, mîsâk yani "ağır taahhüt, kuvvetli antlaşma" olan nübüvvet görevinde sabır, azim ve kararlılık gösteren bu elçilerin olmaları mümkündür. Yukarıdaki beş (5) rasûle aynı dinin verildiğini bildiren beyanlar da⁶³ bu görüşü destekler gibidir.⁶⁴ Yani Mâtürîdî'de ulü'l-azm elçiler; Hz. Nûh, Hz. İbrahim, Hz. Mûsa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed olabileceği gibi azim ve sabır özelliği olan bütün nebilerde olabilir.⁶⁵ Ancak bazılarında azim ve sabırın olmadığını bildiren ifadeler olduğundan bütün nebilerin ulü'l-azm'den sayılmaması kanaati vardır.⁶⁶

Râzî'ye göre elçilerden alınan "mîsâk", onların peygamber olarak gönderilmeleri ve tebliğ görevinin verilmesidir.⁶⁷ Râzî, ulü'l-azm'in⁶⁸ te'vilinde iki görüş olduğunu belirtir. *Birincisi*, elçiler anlamındaki "Rusûl" lafzının başındaki (مِنَ الرُّسُلِ) "min", ba'ziyyet yani kısmîlik ifade ettiğinden "ulü'l-azm" ile rasûllerin bazıları kastedilir. Kavminin eziyetine sabreden bayıltıncaya kadar dövülen Hz. Nûh; oğlunun kurban edilmesi emrine sabreden Hz. İbrahim; canını Allah yolunda kurban olmaya sabreden Hz. İsmail; çocuğunun kayboluşuna ve gözlerinin gitmesine sabreden Hz. Yakup; kuyuya atılmaya ve hapse sabreden Hz. Yûsuf; hastalıklara sabreden Hz. Eyyûp; kavmi kendisine, "Sana yetiyeceğiz" dediğinde, "Hayır, Rabbim benimledir. O bana yol gösterecektir" diyen Hz. Mûsa; küçük bir hatasından ötürü kırk yıl ağlayan Hz. Dâvud; hayatında hiçbir ev yapmayan ve "Dünya bir geçiş yoludur. Oradan geçin ama orayı imar etmeyin" diyen Hz. İsa olduğu görüşüdür.

İkincisi: Bütün peygamberler "azm" sahibidirler. Allah, peygamber olarak ancak azm, irâde, fikir, kemâl ve akıl sahibi kimseleri seçmiştir. Bu görüşe göre âyetteki "min", kısmîlik ifade eden değil, beyânîyye olur. Sanki "Senden önce elçilerin, kavimlerinin eziyetlerine sabretmeleri gibi sen de sabret" denilmiş ve Allah, hepsini, azim ve sabırlarından, "azim sahibi" olarak nitelemiştir.⁶⁹ Râzî'ye göre onlarda sabır özelliği olduğundan bütün nebilerin ulü'l-azm elçilerden olabileceğini işâret ettiği gibi yukarıda sabrettikleri belirtilen Hz. Nûh, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. Yakup, Hz. Yûsuf, Hz. Eyyûp, Hz. Mûsa, Hz. Dâvud ve Hz. İsa gibi peygamberlerin azim ve sabır sahibi olduğu yani ulü'l-azm elçilerden olduğu görüşünde olduğu da söylenebilir.

B.2. ULÜ'L-AZM ELÇİLERİN PSİKO-SOSYAL NİTELİKLERİ

İnsan, yaşayabilmek için çevre ve topluma ihtiyacı olduğu gibi⁷⁰ dinî-ahlâkî hayatı için de âile, çevre ve topluma ihtiyacı vardır.⁷¹ Sosyal bir varlık olan insanın maddî anlamdaki beslenme, korunma, sağlık ve barınma vb. ihtiyaçlarının yanında ahlâk, doğruluk, güven, sevgi, hoşgörü ve yardımlaşma

⁶² Ahzab, 33/7.

⁶³ Bkz. Şûra, 42/13.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 13/174-176.

⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/310; 13/379.

⁶⁶ Tâhâ, 20/115; Kalem, 68/48; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/310; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 25/198; 28/35.

⁶⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 25/198.

⁶⁸ Ahkâf, 46/35.

⁶⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 28/35.

⁷⁰ Gazâlî, *el-İktisad*, s. 284; İbn Teymiyye, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, Beyrut 1988, s.162.

⁷¹ Ebû Hamid el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, (çev. Ahmet Serdaroğlu), Bedir Yay., İstanbul 1974, 3/503; İbn Haldun, *Mukaddime*, (çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., İstanbul 1988, 1, 70, 80.

gibi psiko-sosyal ihtiyaçları da bulunmaktadır.⁷² Sosyal hayatta yaşayan ulü'l-azm elçiler hitap ettikleri toplumlara hem psikolojik hem de sosyolojik tutum ve davranışlarda örnek olurlar.⁷³ Mâtürîdî ve Râzî'ye göre ulü'l-azm elçilerin tebliğ davetinde sabır eksenli örnek nitelikleri şu şekilde sıralanabilir.

B.2.1. En Güçlü ve En Zâlimlere İlâhî Tebliği İletmede Sabır

Mâtürîdî ve Râzî'ye göre ulü'l-azm elçiler, ilâhî mesajın tamamını -canı pahasına da olsa- en güçlü ve en zâlimlere sabırla tebliğ ederler.⁷⁴ Ulü'l-azm elçilerin her devirde tevhid ve küfür sembolleri farklıdır. Örneğin Hz. İbrahim'in karşısında Nemrud,⁷⁵ Hz. Mûsa'nın karşısında Firavun,⁷⁶ Hz. Muhammed'in karşısında Ebû Cehil, Ebû Lehep gibi. Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar Allah'ın bütün peygamberleri akıl ve basiretten yoksun kişilerin zulüm ve işkencelerine uğramışlar, onların hepsi vatanlarından kovulma tehdidinde maruz kalmışlar, bazıları öldürülmüş, bazıları da hicret etmişlerdir.⁷⁷ İnsanlara ilahî mesajı aktarmakla görevlendirilen elçiler, tarihsel tecrübeyle bilmektedirler ki bu görev ya tamamlanacak ya da ölünecektir. Hz. Peygamber'in "*Güneş'i sağ elime Ay'ı sol elime koysalar, Allah işini tamamlamadan ben bu işten vazgeçmem. Ya Allah, bu dini hâkim kılar yahut ben bu uğurda canımı veririm*"⁷⁸ sözü azim, sabır ve kararlılığı ifade eder.⁷⁹ Peygamberler, tebliğde susma, gizleme, nakletmeme hakları olmadığından,⁸⁰ vahiy yoluyla aldıkları bilginin tamamını ulaştırırlar. Kelâm ilminde, elçilerin yükümlü olduğu, vahiy yoluyla aldıkları bilgiyi insanlara ulaştırması olan tebliğ ile ismet sıfatı aynı mânâda kabul edilir. Çünkü nebiler bu görevlerinde korunurlar.⁸¹

İrşad, vaaz, nasihat, emr-i bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker yani *iyiliği emredip kötülükten vazgeçirmeye çalışma* gibi bazı terimler de uygulama ve gâyeleri bakımından tebliğle aynı gibidir. Mâtürîdî ve Râzî'ye göre nebiler toplumlara bütün dönemlerde geçerli olan; hikmet, güzel öğüt ve en güzel bir biçimde mücadele ve sabırla davet ederler.⁸² Allah nebilere ve rasûllere, kavimlerine karşı yumuşak davranmalarını emreder. Örneğin Hz. Nuh, kavminin en ileri gelenlerine "*Allah'a kulluk edin. Size Rabbinin vahiylerini duyuruyorum, size öğüt veriyorum*"⁸³ diyerek tebliğ görevini korkmadan, çekinmeden yapar.⁸⁴ Hz. Nuh'un oğlunun da âilesinden olduğu için tufandan kurtarılması isteğiyle duâ etmesi⁸⁵ ve sonrasında cahillerden olmaması⁸⁶ ikâzı ile bunun uygun olmadığı söylenir.⁸⁷

Buna itiraz eden Mâtürîdî ve Râzî, Hz. Peygamber daha şirke düşmeden uyarıldığı gibi⁸⁸ burada da Hz. Nuh uyarılır, câhillerden olmaması için öğütlendiğini söylerler.⁸⁹ İçteki imân bilinemediğinden o,

⁷² Ebû Nasr el-Fârâbî, *Siyasetü'l-Medeniyye*, (nşr. A. B. Mülhem), Dârul-Mektebeti'l-Hilâl, Beyrut 1995, s. 73-4; *Kitabu Ara'i Ehli'l-Medineti'l-Fadila*, (nşr. Ali B. Mülhem), Dârul-Mektebeti'l-Hilâl, Beyrut 1994, s. 113.

⁷³ Bkz. Yavuz Fırat, "Kur'an'da Peygamberler Hakkında Kullanılan "Ulu'l-Azim" Vasefine Dair", *Bilimname Düşünce Platformu*, 2006, c. 4, sayı: 11, s. 73 vd.

⁷⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 13/379; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 23/35.

⁷⁵ Bakara, 2/258.

⁷⁶ Bakara, 2/50; A'raf, 7/136; Enfâl, 8/54.

⁷⁷ Hûd, 11/91; Şuarâ, 26/116, 167; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 5/422.

⁷⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Taha Abdurraûf Sa'd), Darul-Ciyl, Beyrût, 1411, 2/131 vd.

⁷⁹ Şaban Ali Düzgün, "Nübüvvet İlişkin Sorun Alanları", *Hz. Peygamber'in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı, Çalıştay Bildiri ve Müzakere Metinleri (17-19 Ekim 2014)*, Gaziantep, 2015, s.209.

⁸⁰ Mâide, 5/67; Ankebût, 29/18.

⁸¹ Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "tebliğ" mad, s.306-307.

⁸² Nahl, 16/125; Ankebût, 29/46; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 8/217-218; 11/129 vd; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 20/140 vd, 25/76.

⁸³ A'raf, 7/59-62.

⁸⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 5/395.

⁸⁵ Hûd, 11/45.

⁸⁶ Hûd, 11/46.

⁸⁷ Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 18/3-4; *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.59; Sâbûnî, *el-Müntekâ*, s.47.

⁸⁸ Zümer, 39/65.

⁸⁹ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 7/179-180; Sâbûnî, *Müntekâ*, s.47-48; Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.59.

zâhire göre hareket eder,⁹⁰ bu zellesi için bir nebiye yakışır şekilde istiğfarda bulunur.⁹¹ Akrabaları bile olsa müşrikler için Peygamber ve mü'minlerin mağfiret talebinin olamayacağından⁹² Allah, bir nebinin oğlu olsa dahi kâfir biri hakkında istekte bulunmasının doğru olmadığını, böyle zellelere bir daha düşmemesini tavsiye eder.⁹³ Kanaatimizce bu nitelik, nebi üzerinden bütün inananlardır.

Kavminin en güçlü zâlimlerinin yanında kâfir oğlu ve annesine sabreden Hz. Nuh, âileyi yıkmadığı, çocuğunu anne sevgisi ve âile yuvasından mahrum bırakmadığından Allah da onu “*iyi kulun nikâhı altında*”⁹⁴ diyerek medheder. Hz. Nûh, sosyolojik gelişim tarihinde toplum hayatının tam anlamıyla başladığı bir dönemde nübüvvetle görevlendirilen, ilk defa ilâhî vahyi, tevhid ilkesini en zorba insanlara sabırla tebliğ eden ulü'l-azm elçilerden biridir.

En güçlü ve zâlim insanlara karşı sabırla ilâhî tebliği anlatan diğer ulü'l-azm elçi Hz. İbrahim'dir. Nemrud'a karşı tevhid mücadelesinde ateşe atılmakla sınanır ve ateş O'nu yakmaz.⁹⁵ Cebrâil, “Benden yardım istiyor musun?” dediğinde “Senden mi, hayır!” der. Bundan sonra o, âile fertlerini suyu, ekini ve ağacı bulunmayan bir vadide, susuz, yiyeceksiz ve gölgesiz bırakıp yanlarından ayrılmakla sınanır. Semavî dinlerin temel ilkesini oluşturan tevhid esasının ve Hanîf inancının ortak peygamberi olan Hz. İbrahim hiçbir peygamberin benzeri ile sınanmadığı şeylerle sınanır ve hepsini sabır ve metanetle karşılar.⁹⁶ Onun tarihte ulü'l-azm nebiler arasında sayılmasının sebebi, insanlığa metafizik sorgulamaların kapısını açmasında yatar. Yani Hz. İbrahim aklın, insafın, vicdanın ve sezgilerin, insanı kaçınılmaz olarak çekip götürdüğü metafizik sorgulamaları başlatan ve Allah'ın varlığına ve birliğine, delile dayalı olarak ikna olan ilk modeldir.⁹⁷

Emirleri kendi nefsinde içtenlikle uygulamada da Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail örnektir. Allah, onları rüya ile gelen vahyi tebliğde sınar. Tâbi tutulduğu bu imtihanda başarılı olunca oğlunun yerine semadan kurban hediye edilir. Çocuksuzluk imtihanı çeken Hz. İbrahim çok sevdiği oğlunu kurban edebilme erdemini gösterirken, canını Allah yolunda feda edebilmeyi de Hz. İsmail yapabilmiştir.⁹⁸ Babası ve kavmi tarafından reddedilen, tevhid inancını savunduğu ve tevhide davet ettiği için ateşe atılan tarihî bir şahsiyet olan Hz. İbrahim, salî-bârik duâlarında Hz. Peygamberle birlikte zikredilmesi onun azm ve sabrının bir ispatıdır.⁹⁹

Firavun ve yandaşlarına karşı tevhid mücadelesini sabırla yürüten güvenilir ve Allah katında şerefli diğer bir ulü'l-azm peygamber Hz. Mûsa'dır.¹⁰⁰ O, kardeşi Hz. Harun ile birlikte Firavun ve zulümlerine karşı sabırla mücadele ederler.¹⁰¹ Diğer bir peygamber Hz. İsâ da bütün üstün özelliklerine rağmen hayatı tevhid mücadelesinde sabırla geçen bir insan ve bir kuldur.¹⁰² Kendisine ve annesine yapılan çeşitli çile ve eziyetlere rağmen hiçbir zaman kendisinin tanrı edinilmesini söylemez yalnız Allah'a kulluğu

⁹⁰ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilatü'l-Kur'ân*, 7/178-180.

⁹¹ Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.58; *Mefâtihu'l-Gayb*, 18/5.

⁹² Tevbe 9/113; Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.78-9; *Mefâtihu'l-Gayb*, 16/214 vd.

⁹³ Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.58-9; *Mefâtihu'l-Gayb*, 18/3-9; Sâbûnî, *Müntekâ*, s.47-48.

⁹⁴ Tahrim, 66/10.

⁹⁵ Enbiyâ, 21/69.

⁹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilatü'l-Kur'ân*, 1/227.

⁹⁷ Şaban Ali Düzgün, “Varlık”, *Kelâm El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara, 2015, s. 222.

⁹⁸ es-Sâffât, 37/95-111.

⁹⁹ Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 21/22-23.

¹⁰⁰ Meryem, 19/51; Ahzâb, 33/69; Duhân, 44/17-18.

¹⁰¹ Mâtürîdî, *Te'vilatü'l-Kur'ân*, 6/70 vd; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 15/12; 24/234; *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.101-102; Sâbûnî, *el-Müntekâ*, s.118; Şerif Murtaza, *Tenzihu'l-Enbiyâ*, Emir Matb., Kum, 1376, s.100 vd.

¹⁰² Nisâ, 4/172; Mâide, 5/17, 75; Meryem, 19/30; Zuhuruf, 43/59.

öğütler.¹⁰³ İsa'nın çok değişik mucizelerle elçiliği de onun azm, sabır ve ismetini de gösterir.¹⁰⁴ Allah'ın O'nu unutmadığı ve darılmadığı¹⁰⁵ belirtilerek Hz. Peygamber'in nübüvvet görevini hakkıyla yapamama endişesiyle göğsünü daraltan sıkıntılardan gönlü huzûr ve sükûna kavuşturulur.¹⁰⁶ Göğsü inşirâhla belini büken vizr'den maddî ve manevî yükten kurtarılır.¹⁰⁷

Çeşitli dert ve sıkıntılara mâruz kalan Hz. Peygamber'in ulû'l-azm rasûller gibi sabretmesinin istenmesi,¹⁰⁸ onlardaki "azm ve sabır" özelliği öne çıkarılabilir.¹⁰⁹ İlk insan Hz. Âdem imtihan edildiği gibi¹¹⁰ evlatları da hayra ve şerle sınanır.¹¹¹ Sıkıntıya, belâ ve güçlüklerle karşı sebatla bunların ortadan kalkacağı inancıyla birey ve toplumda hareket anlamındaki sabırla,¹¹² dayanıklı ve kararlı olmak mânâsındaki azim birbirinden ayrılmayan iki kavram gibidir.¹¹³ Mâtürîdî'ye göre sabır, itaate devam etme konusunda gösterilen dayanıklılık; günah işlemekten kendini tutmak ve belâyâ karşı sabretmektir.¹¹⁴ Allah, sabreden kuluna bu fiili sayesinde manevî arınma ve bağışlanma, özel rahmeti ve hidayet lütfeder.¹¹⁵ Tevhid mücadelesinde ulû'l-azm elçilere hitap eden beyanlarda dikkati çeken özellik; sabır, azim ve misâktır. Bazılarında da sabretmenin azmi gerektiren işlerden olduğu anlatılır.¹¹⁶ Ulû'l-azm elçilerde olan azim ve sabrın, hem fert hem de toplum hayatında önemli bir işlevi vardır. Mâtürîdî ve Râzî'ye göre küfür şahsiyet ve sembollerine karşı ilâhî mesajın tamamını canı pahasına da olsa en güçlü ve en zâlimlere karşı yılmadan, korkmadan, azim, sabır ve tevekkülle tebliğ, ulû'l-azm elçilerin ortak özelliklerindendir.¹¹⁷

B.2.2. Eziyetlere Sabretme ve Toplumdan Ayrılmama

Mâtürîdî ve Râzî'ye göre eziyetlere sabretme, görevi terk etmeme ve insanlardan ayrılmama, ulû'l-azm elçilerin ortak niteliğidir.¹¹⁸ Kavminin çeşitli eziyetlerine sabreden ve kavminde 950 yıl yaşayan Hz. Nuh, kâfir oğlu ve annesine sabreder, âilesi ve kavminden ayrılmaz.¹¹⁹ Hz. Mûsa tevhid mücadelesinde kardeşi Hz. Harun ile birlikte¹²⁰ Firavun ve zulümlerine karşı sabırla mücadele ederler.¹²¹ Hz. İbrahim müşrik babası, Firavun ve Nemrud'la, ateşe atılmak ve oğlunu kurban etmekle sınanır, sabreder ve Allah'ın lütfuyla sınavı kazanır. Diğer bir sabırlı elçi Hz. İsa ise tevhid mücadelesinde çok değişik mucizelerle¹²² desteklenir, kavmini terk etmez.¹²³ Hz. Yûsuf, "günahlara meyl ve cahillerden olma"¹²⁴ endişesiyle toplumda hakikatı tebliğ imkânı olmadığı için hapislananın sevimli olduğunu söyler.¹²⁵

¹⁰³ Mâide, 5/116-117.

¹⁰⁴ Bkz. Mâide, 5/110; 114-115; Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.133-5.

¹⁰⁵ Duhâ, 93/3.

¹⁰⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 17/254.

¹⁰⁷ İnşirah, 94/1-3; Osman Oral, "Mâtürîdî'de İnşirâh Süresi ve Psiko-Sosyal İmânî Hikmetler", *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, c. 4, sayı: 15, s. 156 vd; "Fahreddin Râzî'ye Göre İnşirâh Süresi'nin Psiko-Sosyal İmânî Hakikatleri", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, c. 4, sy. 17, s. 230 vd.

¹⁰⁸ Ahkâf, 46/35.

¹⁰⁹ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Tesbitü Delâilü'n-Nübüvve / Mu'cizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*, (çev. M. Şerif Eroğlu-Ömer Aydın), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başk. Yay., İstanbul 2017, s. 634 vd.

¹¹⁰ Bkz. A'râf, 7/168, Enbiyâ, 21/35.

¹¹¹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 488, 496, 503.

¹¹² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/521-522.

¹¹³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/505-6; Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, 9/133-134.

¹¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/521-522.

¹¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/285-6.

¹¹⁶ Âl-i İmrân, 3/186; Lokmân, 31/17; Şûrâ, 42/43.

¹¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 13/379; Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, 23/35.

¹¹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 13/379; Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, 23/35.

¹¹⁹ Bkz. Tahrim, 66/10.

¹²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 6/70 vd; Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.104-105; *Mefâtihi'l-Gayb*, 15/12.

¹²¹ Bkz. Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.101-102; *Mefâtihi'l-Gayb*, 24/234.

¹²² Bkz. Mâide, 5/110, 114-115.

¹²³ Bkz. Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.133-5.

¹²⁴ Yûsuf, 12/33.

¹²⁵ Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.92; *Mefâtihi'l-Gayb*, 18/134 vd; Şerif Murtaza, *Tenzihu'l-Enbiyâ*, s.82 vd.

Mâtürîdî, zindanın sevimli olmasını, toplumdan kaçmak değil zelleye düşmemek içindir, der. Kâfirlerden görülen eziyet ve baskılar, tebliğ imkânının ortadan kalkmış olması Hz. Muhammed, Hz. Mûsa, Hz. İbrahim gibi peygamberlerin çoğunu hicret etmek zorunda bıraktığı gibi Hz. Yusuf da zindana hicret etmiştir.¹²⁶ Peygamberlerin hicretleri asla bir kusur değildir. Zira onlara bu hicret iznini Allah vermiştir.¹²⁷ Allah'ın Hz. Peygamber'e "*Eğer biz sana sebat vermiş olmasaydık, az kalsın onlara biraz meyledecektin*"¹²⁸ ifâdesi Mâtürîdî'ye göre ulû'l-azm nebilerin, sosyal hayatta toplumun kötülüklerine asla meyletmediklerini anlatır.¹²⁹ Bu âyet¹³⁰ Allah'ın her türlü olumsuzluktan nebilere koruduğunu anlattığı gibi onların ismetini de delillendirir.¹³¹

Allah, kâfirlerin sözlerine ve eziyetlerine ulû'l-azm elçiler gibi sabretmesini Hz. Peygamber'e öğütler.¹³² O da bu tavsiyelere uyarak kavminin bütün eziyetlerine sabreder, tebliğini sürdürerek insanlardan ve toplumdan uzaklaşmak isteyenlere de insanların arasına karışıp onların ezâlarına katlanan kişinin, onlara karışmayıp ezâlarına katlanmayandan daha hayırlı olduğunu da açıklar.¹³³ Toplumda olumsuzluklara, insanlara, fakirliğe ve yoksulluğa sabretmek gerektiğini, fakir ve yoksulları rencide etmenin yanlışlığına işaret eden Mâtürîdî; zekât, sadaka vb gibi ibâdetlerde zengin şükür için fakire muhtaç, fakir de geçinmek için zengine, sabretmek için fakirliğe muhtaçtır. Allah her hâl ve durumu imtihan için yaratır.¹³⁴ Dolayısıyla Peygamberler tevhid inancıyla ahlâkî toplum oluşturmayı hedefler ve toplumdaki kötülükleri önlemeye çalışıp asla kötülükler dalmazlar. İyiliği emredip kötülükten sakındırmak peygamberlerin temel görevidir.¹³⁵

Mâtürîdî ve Râzî'ye göre toplumda son derece itidâl ve sabırlı davranarak, çaresiz ve destek bulamadığında yardımı Allah'tan isteme ve hitap ettikleri toplumların eziyetlerine sabırla katlanıp onların arasından ayrılmama ulû'l-azm elçilerin özelliklerindendir.¹³⁶

B.2.3. Kavimlerine Bedduâ Etme

Mâtürîdî ve Râzî'ye göre ulû'l-azm elçiler, tebliğ ettiği kavimlerin helâki için bedduâ etmezler.¹³⁷ Hz. Nuh'un kavmine bedduâ ettiği türü görüşlere katılmayan Mâtürîdî'ye göre, Allah'ın O'na kavminden daha önce iman etmiş olanlardan başka, artık hiç kimse iman etmeyeceğini onların yapmakta oldukları şeylerden dolayı üzülmemesini¹³⁸ bildirmesinden sonra o, "*Ey Rabbim! Kâfirlerden hiç kimseyi yeryüzünde bırakma*"¹³⁹ diye duâ etmesi vahiyle izinli olduğu için bedduâ cinsinden sayılmaz. Bu bilgidan sonra Hz. Nuh, Rabbine hitap ederek yeryüzünde hiçbir kâfiri yaşatmamasını, aksi takdirde inkârcıların Allah'ın kullarını saptırıp kendi nesillerini çoğaltacağını söylemektedir.¹⁴⁰ Mâtürîdî'ye göre bu durum, meleklerin ilk insanın yaratılışında "*Dünyada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacak-*

¹²⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 7/302.

¹²⁷ Kâdî, *Delâilu'n-Nübüvve*, s. 78.

¹²⁸ İsrâ, 17/74.

¹²⁹ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 275; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8/333-334.

¹³⁰ İsrâ, 17/74.

¹³¹ Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 21/22-23.

¹³² Sa'd, 38/17; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/162.

¹³³ Ebû Abdullah et-Tirmizî, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1981, "Kıyâmet", 55.

¹³⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 8/17.

¹³⁵ Bkz. A'râf, 7/157.

¹³⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 13/379; Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.84; *Mefâtihu'l-Gayb*, 18/35, 93.

¹³⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 13/379; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 23/35.

¹³⁸ Hud, 11/36.

¹³⁹ Nuh, 71/26-27.

¹⁴⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/146.

sın.”¹⁴¹ endişesi gibidir. Sonrasında Hz. Nuh: “*Rabbim! Beni, ana babamı, iman etmiş olarak evime girenleri, mü'min erkekleri ve kadınları bağışla*”¹⁴² der ve melekler gibi¹⁴³ acziyetini ifadeyle rahmet duâsı da yapar.¹⁴⁴

Aynı kanaati paylaşan Râzî'ye göre “*Kavminden ancak, daha önce iman etmiş olanlar inanacak*”¹⁴⁵ âyeti ile Hz. Nuh kavminin imân etmeyeceği bildirilince o da Allah'a böyle bir istekte bulunur. Hz. Nuh, 950 yıl yaşadığından, onların karakterlerini tanır ve onları dener, bir de vahiy ile ilm-i ezeli'de inanmayacakları bildirilince bu duâyı yapar. Allah, içlerinden imân edecek bir tek kimse bile bulunmayacağını bildiği kavimlere bu azabı verir. Fakat bu iki şart bulunduğu zaman yani inkâr o noktaya ulaşıp, Allah da onlar içinde iman edecek hiç kimsenin bulunmadığını bildirdiğinde peygamberlerine emreder, böylece o elçiler, o ümmetleri için duada bulunurlar. Allah da onların dualarını kabul edip, kavimlerini köklerini kazıyacak bir azapla cezalandırır.¹⁴⁶ Hz. Nuh'un, Rabbine: “*Ey Rabbim! Ben yenilgiye uğradım, yardım et*”¹⁴⁷ demesi “Ben bir beşer olmamla mağlubum. Yani sefihlerin çeşitli eziyetlerine karşı sabrım azaldı, tükendi. Beni cezalandırma, fakat benim intikamımı onlardan al, yalancı olanları yok et. Hakkı savunanlara ise destek ver, yardım et!” demektir.¹⁴⁸ Hz. Nuh'un endişesi, tevekkül inancıyla bütün sebepleri yaptıktan sonra yardım duâsı O'nun ismetine ve ulû'l-azm niteliğine gölge düşürmemektedir.

Hz. Mûsa da Firavun'un onca mucize ve delillere rağmen iman etmemesi, mal-mülk içinde azmasını Allah'a şikâyet ederek duâ etmekteydi.¹⁴⁹ Mâtürîdî, Hz. Mûsâ'nın bu duâsı, iman etmelerine vesile olacağı ümidiyle servetlerinin yok edilmesi ve zulme alışmış yüreklerine sıkıntı verilmesi ve dolayısıyla Allah'ı bulmaları ve iman etmeleri içindir, aynı Hz. Nuh'un yukarıdaki duâsı gibi hayra yönelik olduğundan bedduâ cinsinden sayılamamalıdır, der.¹⁵⁰ Allah onun bu hayra yönelik endişesini, imân etmeyen Firavun ve taraftarlarını denizde helâk ile giderir.¹⁵¹ Kavminin eziyet ve hakâretleri karşısında Hz. İsa sabreder, “*Şâyet onlara azap edersen muhakkak onlar senin kullarıdır. Eğer onları affedersen, hiç şüphesiz ki Sen hem izzet hem hikmet sahibisin*”¹⁵² der, bedduâ etmez.¹⁵³ Râzî'ye göre bu âyet¹⁵⁴ Allah'ın hikmeti ve mutlak ilmiyle, mü'min, kâfir, müşrik, fâsık kulların içinden tevbe eden veya etmeyişi, inanan ve inanmayanı Yaratıcı'nın en iyi bildiğini ve ona göre muâmele etmesini anlatır. “*Şâyet onlara azab edersen*” denilmesi tevbe etmeden ölen şirk içindeki kullara yöneliktir. “*Bağışlarsan Aziz ve Hakîm Sensin*” ifadesi ulûhiyyetinden suâl olunamayacağına göre şirke bulaşmadan kebire yani büyük günah işleyip de ölen kulların şefaât ile bağışlanması ve salih amel işleyenlerin günâhlarının bunlarla affedilmesi gibi hikmetleri içerebilir.¹⁵⁵

¹⁴¹ Bakara, 2/30.

¹⁴² Nuh, 71/28.

¹⁴³ Meleklerin bu duâsında Allah'ın Rabliğini, kendi âcizliğini kabul etme, hikmet sahibi Allah'ı tesbih/senâ etme vardır, duâ da şudur: Sübhâneke lâ ilme lenâ illâ mâ allemtenâ inneke entel Alîmul Hakîm /Sen bütün noksanlıklardan uzaksın Ya Rabbi. Senin bize bildirdiğinden başka ne bilebiliriz, Her şeyi hakkıyla bilen ve hikmetle yapan Sensin.” Bakara, 2/32; Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/81-82; Adüddin el-İcî, *el-Mevakıf fî İlmi Kelâm, Alemü'l-Kulûb*, Kahire, trs, s. 366-367.

¹⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 16/146.

¹⁴⁵ Hûd, 11/36.

¹⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 12/230, 29/37-38.

¹⁴⁷ Kamer, 54/10.

¹⁴⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 14/232; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/37-38.

¹⁴⁹ Yûnus, 10/88.

¹⁵⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 7/102-103.

¹⁵¹ Yûnus, 10/90; Enbiya, 21/76-77; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 7/102-103; 9/303-304.

¹⁵² Mâide, 5/118.

¹⁵³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/378-379.

¹⁵⁴ Mâide, 5/117.

¹⁵⁵ Bkz. Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.135; *Mefâtihu'l-Gayb*, 12/14514-6.

Mâtürîdî, “Allah, zulme uğrayanın dile getirmesi dışında çirkin sözün açıklanmasını sevmez”¹⁵⁶ âyetini delil alan bazı âlimlerin haksızlık ve zulme uğrayanların zâlîme bedduâ etmelerine Allah’ın izin verdiğini ama af yolunu tercih ederlerse daha faziletli dediklerini belirtir.¹⁵⁷ Bedduâ, iç sıkıntı ve mazlumiyet durumunun psikolojik rahatlama olsa da affetme irâdesi¹⁵⁸ toplumsal barışı sağlayan psiko-sosyal bir erdem olduğu söylenebilir. Allah hata ve günâhları mağfiret ettiği gibi,¹⁵⁹ Allah’ın sevgisine nâil olmak isteyenler de affetmelidirler.¹⁶⁰ Allah’ın en güzel isimlerinden el-Gafûr, el-Gaffâr, el-Afüv, et-Tevvâb ve el-Settâr vb.¹⁶¹ affetme ve bağışlama ile ilgilidir. Mâtürîdî, yukarıdaki âyetin¹⁶² nüzûl sebebi olarak şöyle bir olay nakleder: Hz. Ebû Bekir’e biri Mekke’de sözle çok ağır hakâret eder. Hz. Ebû Bekir, önce susar, biraz sonra dayanamaz ve karşılık verir, yanında olan Hz. Peygamber karşılık verince kalkıp gider. Ebû Bekir: “O, bana hakaret ederken sen oturuyordun. Ona karşılık verdiğimde niçin kalktın?” deyince Hz. Peygamber: “Bir melek, senin nâmına ona cevap veriyordu. Sen ona karşılık verdiğinde o melek gitti, şeytan geldi. Artık ben oturmam, kalktım”¹⁶³ der. Buradan kötü ve lüzumsuz sözlerle sabır, şahsî meselelerde de sabredip af yolunun tutulması ve sabretmenin daha faziletli olduğu izlenimi çıkarılabilir.

Taif’te taşlanan, çok eziyet çeken Hz. Peygamber, Cebrâil’in “Dilersen şu dağ onların üstüne insin” teklifine, Hz. Peygamber onların gelecek neslinden iman edenlerin olabileceği ümidiyle helâk olmalarını reddeder.¹⁶⁴ O, çok şefkatli ve merhametli elçidir.¹⁶⁵ Bu durum, ulü’l-azm nebilerin, kavimlerine bedduâ etmeme niteliğini de ispatlar gibidir.

Mâtürîdî, “Bu işte senin yapacağın bir şey yoktur. Allah, ya tövbelerini kabul edip onları affeder ya da zalim olduklarından dolayı azap eder”¹⁶⁶ anlamındaki âyetin, bazı müşriklere bedduâ eden Hz. Peygamber’i ikâz maksadıyla geldiği kanaatindedir ve bundan sonra Hz. Peygamber bedduâdan vazgeçer,¹⁶⁷ genellikle İslâm’a karşı direnen kavminin hidâyete ermeleri için duâ eder.¹⁶⁸

Mâtürîdî ve Râzî’ye göre azmi gerektiren işlerden; mal ve canda imtihan, müşriklerin ve zalimlerin üzücü sözlerine sabır, Allah’a karşı gelmekten sakınma,¹⁶⁹ bedduâ etmeme, hata ve kötülükleri affedebilme,¹⁷⁰ hidayete ermeleri için duâ etme ulü’l-azm elçilerde olduğu gibi mü’minlerde de olması gereken, toplum barışını sağlayan sabır eksenli psiko-sosyal hikmetli davranışlardandır.

B.2.4. Mâruz Kalabilecekleri Sıkıntılara ve Musibetlere Sabretme

Mâtürîdî ve Râzî’ye göre tebliğde çeşitli sıkıntı ve musibetlere karşı sabretme ulü’l-azm elçilerin ortak özelliklerindendir.¹⁷¹ Hz. Âdem’den Hz. Muhammed’e kadar sıkıntı ve musibetlerle karşılaşan bütün el-

¹⁵⁶ Nisâ, 4/148.

¹⁵⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 4/91-92.

¹⁵⁸ Âl-i İmrân, 3/134.

¹⁵⁹ Şûrâ, 42/25.

¹⁶⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 4/91-92.

¹⁶¹ Ebû Mansûr A.Bağdâdî, *Tefsiru’l-Esmâ ve Sıfat*, Raşit Efendi Kütph, Nr. 497, vr. 152b-153a, Kayseri, trs.; Ebû Hamid el-Gazâlî, *Esmâü’l-Hüsna Şerhi*, (çev. M. Ferhat), Ferhat Yay., İstanbul 2005, s. 87, 122, 170; Fahrreddin er-Râzî, *Levâmiu’l-Beyyânât Şerhu Esmâillâhi Teâlâ ve’s-Sıfat*, Mısır, 1905, s. 160, 189, 248-249.

¹⁶² Nisâ, 4/148.

¹⁶³ Tirmizî, “Birr ve Sıla” 35; Ebu Davud, “Edeb” 41; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 4/91-92; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 11/91-92.

¹⁶⁴ Buhârî, “Bed’ü’l-Halk”, 7; Kâdî, *Delâilü’n-Nübüvve*, s. 118, 460, 632, 644, 1036.

¹⁶⁵ Tevbe, 9/28.

¹⁶⁶ Âl-i İmrân, 3/128.

¹⁶⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 2/410.

¹⁶⁸ Buhârî, “Daavât”, 59.

¹⁶⁹ Âl-i İmrân, 3/186; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 9/132-133.

¹⁷⁰ Şûrâ, 42/40, 43.

¹⁷¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 13/379; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 23/35.

çiler sabretmişlerdir. Allah hastalık ve sıkıntıları, hikmetinin bir tezâhürü olarak, elçilerinden azâde kılmamış, dünyada en büyük belâ ve musibetlere uğrayanlar onlar olmuştur.¹⁷² Örneğin Allah, Hz. Eyyüb'e malı, mülkü, çocuklarını alıp kendisine ızdırap veren bir hastalık, sıkıntı ve musibetler verince o, azim ve sabırla şükrüne ve duâya devam eder,¹⁷³ sonrasında şifa bulur.¹⁷⁴ O, Allah tarafından "Sabırlı, ne güzel kul ve evvâb"¹⁷⁵ diye övülür. Hz. Lût da kavminin cinsel tahrik ve rezilliklerine sabreder, tevhid mücadelesi verir, evinin basılmasına karşı o haldeyken bile baba şefkatiyle "İşte (kavmimim) kızları, onlarla evlenin"¹⁷⁶ der, hakikatı söyleyerek tebliğ görevini her şart ve halde yapar.¹⁷⁷ Tebliğ imkânı olmayınca Allah bulunduğu yerden derhal çıkmasını emreder.¹⁷⁸ Böylece O, güvenilir,¹⁷⁹ âlemlere üstün kılınan,¹⁸⁰ kâfir olan eşine sabretmesiyle örnek,¹⁸¹ ona hüküm ve ilim verilen sâlihlerden ilâhî rahmete kabul edilen¹⁸² kavminin bile *tahir*/tertemiz ve ma'sum kaldığına şahitlik ettiği bir elçidir.¹⁸³ Çocuksuzlukla sınanmasına sabreden Hz. Zekeriyya Allah'tan nübüvvet görevinin neslinden devamı için erkek çocuk ister,¹⁸⁴ Allah da ona Hz. Yahya'yı verince bu defa canıyla imtihan edilir ve şehit olur.¹⁸⁵ Duâsı kabul edilen ve hayırlı ve güzel işlere koşan, namaz kılıp ibâdet eden,¹⁸⁶ Hz. Meryem'i ibâdethâne de himaye eden bir nebi ve Allah'ın sevgili kulu¹⁸⁷ Hz. Zekeriyya'dan göz açıp kapanıncaya kadar bile olsa tereddüt, sabırsızlık ve isyânın asla sadır olmadığı söylenilebilir.¹⁸⁸

Şerri yaratmasının da hikmetleri olduğundan sonsuz lütûf ve ihsan sahibi Allah, kullar için hayır diler, arzular ama imtihanı da ortadan kaldırmaz.¹⁸⁹ İnsanoğlu da musibetleri ve sıkıntıları yaşayarak olgunlaşır ve hayatın kıymetini daha iyi anlar.¹⁹⁰ Fitne, belâ, şiddetli sıkıntı ve imtihan halidir.¹⁹¹ Allah, sıkıntı ve hastalık hallerinde sabredenleri, doğru olanlar ve müttakîler diye niteler.¹⁹² Hikmet dolu imtihan dünyasında her biri sosyal hayatta farklı meslek ve istidatta olan seçilmiş Allah elçilerinin hayatlarında psiko-sosyal tutum ve davranışlarından ders ve ibretler alınması¹⁹³ yani Allah'ın rızasına erebilmek, âhirette nimetlere ulaşabilmek için onların yollarından gidilmesi aklını kullanan takva ehlinin de görevidir.¹⁹⁴ Takva konusunda olduğu gibi, başa gelen nimet, hastalık, belâ ve musibette sabır ve şükür konusunda da peygamberler insanlığa örneklerdir.¹⁹⁵ Mâtürîdî'ye göre ulû'l-azm rasûllerde sabır, azim, cesâret, sebat, cömertlik, yiğitlik, yüksek ahlâk, yaratıklara merhamet gibi ahlâkî erdemler ön planda ol-

¹⁷² Buhârî, "Merdâ", 3.

¹⁷³ Enbiyâ, 21/83; Sa'd, 38/41.

¹⁷⁴ Sa'd, 38/42.

¹⁷⁵ Sa'd, 38/44.

¹⁷⁶ Hicr, 15/71.

¹⁷⁷ Bkz. Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.131; *Mefâtihu'l-Gayb*, 18/33.

¹⁷⁸ Hicr, 15/66.

¹⁷⁹ Bkz. Şuarâ, 26/123-125; 141-143; 160-162.

¹⁸⁰ Bkz. En'âm, 6/86.

¹⁸¹ Bkz. Tahrim, 66/10.

¹⁸² Bkz. Enbiyâ, 21/74-75.

¹⁸³ Bkz. Neml, 27/56.

¹⁸⁴ Âl-i İmrân, 3/38; Meryem, 19/5.

¹⁸⁵ Bkz. Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.133.

¹⁸⁶ Bkz. Âl-i İmrân, 3/39; Enbiyâ, 21/90.

¹⁸⁷ Bkz. Âl-i İmrân, 3/37; Meryem, 19/2.

¹⁸⁸ Bkz. Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.133; Sâbûnî, *el-Müntekâ*, s. 186.

¹⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 3/198-199.

¹⁹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 9/128.

¹⁹¹ Bkz. el-Furkan, 25/20; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/221, 251.

¹⁹² Bakara, 2/177.

¹⁹³ Yûsuf, 12/111.

¹⁹⁴ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 276-7, 293; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 13/379.

¹⁹⁵ Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.127; *Mefâtihu'l-Gayb*, 26/210.

duğundan âhiretteki her yerde yani ba's'te, mahşer'de, mizân'da, sırat'da ve cennette önde olacaklardır.¹⁹⁶ Mâtürîdî ve Râzî, mâruz kalabilecekleri sıkıntılara ve musibetlere sabır ile sadece nebilerin değil bütün müslümanların da mükellef tutulduğu kanaatinde dirler.¹⁹⁷

B.2.5. Dînî Görev ve İbadetlerini Sabırla Yerine Getirme

Mâtürîdî ve Râzî'ye göre dinî görev ve ibâdetlerini sabırla yerine getirme, ulû'l-azm elçilerin ortak niteliklerindendir.¹⁹⁸ Allah; insanları Kendi Zatına ibâdet/kulluk etmeleri için yarattığından,¹⁹⁹ Yüce Yaratıcı'nın emrettiği ibâdetleri edâ etmede azim, ifâda sıkıntı ve zorluklarına sabır kulluk vazifesidir.²⁰⁰ Allah'ın "el-Ganî" (*sınırsız zengin*), "es-Samed (*hiçbir şeye muhtaç olmayan*)" ve "Kıyam bi nefsihi (*varlığı kendinden hiçbir yönden başkasına muhtaç bulunmayan*)" gibi isim ve nitelikleriyle ibâdetlere yaratıcının değil kulun ihtiyacı olduğunu mükellefin bilmesi ve idrâkidir.²⁰¹ İbadetlerin psiko-sosyal bir hikmeti, bireyi ruhen ve bedenlen sağlam tutması, rûhî ve bedenî hastalıklara karşı koruyarak sosyal bir kişilik kazandırmasıdır.²⁰²

Ulû'l-azm elçiler, ibadetleri sabırla yerine getirdikleri gibi ümmetlerine de tavsiye ederler. İbâdet çeşitlerini ve şekillerini -örneğin Hz. Peygamber namaz ve haccı uygulayarak-²⁰³ nasıl ve ne şekilde olacağını ümmetlerine öğretirler.²⁰⁴ Hz. Lokmân, oğluna vasiyetinde namaz, iyi emretme, kötülüğe karşı koyma ve başa gelene sabretmeyi azmi gerektiren işlerden sayar.²⁰⁵ Mâtürîdî, namaz ibadetinin iman, tevhid, dua, mağfîret gibi sabır eksenli psiko-sosyal hikmetleri içermesinden dolayı olduğunu, bütün nebiler azim gerektiren bu işleri azm ve sabırla yaptıklarını söyler.²⁰⁶ Râzî de yeme içmenin bedende yaşamsal önemi gibi Hz. Lokman'ın saydığı azm ve sabır eksenli bu fiiller de birey ve toplum hayatının olmazsa olmazlarından.²⁰⁷

Peygamberlerde namaz ve oruç gibi ibadetler doruktur. Çünkü oruç tutan ibret ve tefekkürle yememe ve içmemeye övgü ve değere namzed olur,²⁰⁸ sabır eksenli oruç sayesinde nefsanî arzularına direnir, nefsi terbiye ile irâdesini güçlendirir, daha sabırlı ve tahammüllü olur. Günahlara karşı bir kalkan ve yerine göre koruyucu bir kale olan oruç, yalnız aç kalma değil göz, kulak, burun, ağız, kalp, el, ayak vs. tüm organlarla haramlardan, tüm kötülerden sakınmadır.²⁰⁹ Şükür ve sabır, aralarında nüâns farkı olmakla birlikte bir yönüyle birdir. Sabır, şehvet ve lezzetlerden nefsi tutmak, şükür bunları hayır yolunda kullanmaktır. Sabır, kişinin musibetler karşısında telaşa kapılmadan güçlü olması, her şeyin Allah'tan geldiğinin bilinci ile tahammül edip dayanma gücü göstermesidir. Belâ ve musibetleri kabul sabır, nimetleri kabul etmek de şükürdür.²¹⁰ İnsan dışındaki varlıklar yaratılış gâyelerini gayri irâdî olarak yerine getirirken, insan ise yaptıklarından irâdesiyle sorumludur. Allah insana iyiye kötüyü ayırtedebilme, emri dinleme, yasaklardan kaçınmak için en aziz şey akıl ve duyular vererek hikmeti ge-

¹⁹⁶ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 293.

¹⁹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 13/379; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 23/35.

¹⁹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 13/379; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 23/35.

¹⁹⁹ Zâriyât, 51/56.

²⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 9/160.

²⁰¹ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, (çev. İ Çelebi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2013, 1/344.

²⁰² Bkz. Mehmet Bayraktar, *İslâm İbadet Fenomenolojisi*, Akçağ Yay., Ankara, 1987, s. 26, 60-61.

²⁰³ Buhârî, "Ezân", 18; Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 179-182.

²⁰⁴ Buhârî, "Rikâk", 20; Müslim, "Münâfikun", 79, 80, 81.

²⁰⁵ Lokman, 31/17.

²⁰⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/233-234.

²⁰⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 16/149.

²⁰⁸ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 254.

²⁰⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, 1/344.

²¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, 6/12; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/234; 2/432; 5/282.

reği mükellef tutmuş, hikmeti gereği imtihana tabi kılmış, bu amaçla güzel davranışlara ve iyi ahlâka teşvik ederek meşrû amelleri tercih etmeyi ve meşrû olmayanlarından sakınmayı da emretmiştir.²¹¹ Allah sabır ve namaza devamı ister.²¹² Bu çerçevede farz ve nafil ibâdetleri edâ etmenin sıkıntı ve zorluklarına sabretmek de kulun görevidir. Yani kul, nasıl olursa olsun her halukârda ilâhî teklif çerçevesinde itaattir.²¹³

Mâtürîdî ve Râzî'ye göre dinî görev, sorumluluk ve ibâdetlerini tam mânasıyla sabırla ifa eden ulü'l-azm elçilerin ortak özelliği Allah'a kulluğu ümmetlerine halleriyle göstermeleridir. Ayrıca kulluk görevlerini tam mânasıyla sabırla yerine getirmenin ulü'l-azm elçilerin yanında diğer Müslümanların da mükellef tutulduğu dile getirilir.²¹⁴

B.2.6. Nefsânî Arzularda Boyun Eğmeme

Mâtürîdî ve Râzî'ye göre nefsânî arzulara sabretme ve boyun eğmeme ulü'l-azm elçilerin ortak niteliklerindendir.²¹⁵ İnsanlara nefsânî arzulara düşkünlüğün çekici²¹⁶ olduğuna dâir ifadenin te'vilinde Mâtürîdî, nefsânî arzuların sınama unsuru olduğunu, kulların akıllarını kullanarak meşrû ihtiyaç fazlasını terk ettikleri yani dünya hayatında nefsin arzularına dizgin vurup sakıncalı şeylerden korunduklarında Allah âhirette kendi nezdinde iyi bir geleceklerinin bulunduğunu haber verdiğini söyler.²¹⁷

Hiz. Yusuf için söylenilen "*Bu bir insan değil bu ancak şerefli bir melektir*"²¹⁸ âyetinin yorumunda Râzî, Hiz. Yûsuf'un nebiler arasında nefsânî arzulara boyun eğmeyen bir nebi olduğunu söyler. O, şerefli bir meleğe benzetilir. Melek sırf şekli itibarıyla değil de, asıl hoş a gidecek huyu sebebiyle şerefli olur. Âyetten kastedilen, şehvet ve arzu olunan şeye karşı hırs gibi beşerî hallerin bulunmaması ve meleklik halini gösteren gözü sakındırma ve nefsi haramlara karşı gemleme gibi şeylerin varlığını göstermedir. Râzî'de Hiz. Yûsuf'u meleklerle benzetme te'vili isabetlidir.²¹⁹

Mâtürîdî ve Râzî'ye göre "*Nice peygamberler var ki bunlar, Allah yolunda başlarına gelenlerden yılmadılar, zaafa düşmediler, boyun eğmediler. Allah, sabredenleri sever*"²²⁰ ifâdesiyle elçiler, nefsi arzularına azim ve sabırla asla uymazlar, insanlığı azim ve sabır konusunda güzel örnek olurlar. Yani Peygamberler cennete giden yolları gösterir, cehennem yollarına girilmemesini öğütlerler. Allah, nebilerini özel cevherlerle, cismi ve nefsi üstünlüklere sahip kılmakla kötülüklerden koruduğu gibi, mü'minlerin nefsi terbiyede onları örnek almasını da istemektedir.²²¹ Cennet zorluklarla, cehennem ise nefsânî arzularla sarılmıştır.²²² Râzî'ye göre nefsi tezkiye eden kurtuluşa erdiğini²²³ ve "Nefsin tezkiye"²²⁴ edilme- siyle ilgili âyetlerde nefsânî arzuların gemlenmesidir. Nefsi kirletecek küfür, cehâlet, kötü duygular, yanlış inançlar ve fena huylar gibi kötü şeylerden temizlemek, iman, ilim, irfan, iyiliksever duygular, güzel ilâhî ahlâk, takva özellikleriyle terbiye edip ilâhî tecellilere nâil olarak nefsi temizlemektir.

²¹¹ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.351; *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/23.

²¹² Bakara, 2/153; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/116.

²¹³ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.283, 353; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 9/160.

²¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 13/379; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 23/35.

²¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 13/379; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 6/20; 23/35.

²¹⁶ Âl-i İmrân, 3/14.

²¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/257-259.

²¹⁸ Yûsuf, 12/31.

²¹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 18/131.

²²⁰ Âl-i İmrân, 3/146; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/443-444; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 9/26-27.

²²¹ Bkz. Nureddin es-Sâbüni, *el-Bidayetü fi Usulî'd-Din*, (nşr. Bekir Topaloğlu), Dımaşk 1979, s. 53.

²²² Müslim, "Cennet", 1; Ebû Davud, "Sünnet", 21.

²²³ Â'lâ, 87/14.

²²⁴ Necm, 53/32.

Nefsânî arzuları dizginleyen insan, kendisine farz ve vacip olanları hakkıyla ifâ, haram olanlardan da kaçınmadığı sürece muttaki kul olamaz.²²⁵ Öte yandan ne kadar kötü olursa olsun nefsi ıslah ve terbiye edip disiplin altına almak ve eğitilmiş nefisten güzel davranışlar için yararlanmak yani akıl ile nefsi kontrol altına almak mümkündür. Allah'a gerçek anlamda imân eden inancını koruma yolunda elinden geleni yapma azmi ve sabrı gerektirebilir.²²⁶ Hevesi ve kendine galip gelen şehveti sebebiyle dünyayı dine, bu hayatı âhiret hayatına tercih edebilmek esastır.²²⁷ Kişinin nefsânî arzulara boyun eğmeme konusunda sabrı, Allah ile beraberliği lütfeder.²²⁸ Bundan maksat, cisim beraberliği değil kulun rahmet ve mağfirete yakınlaşmasıdır.²²⁹

Hız. Peygamber, fakirleri yanından kovmalarını isteyen müşriklerin nefsânî arzularına uymaz,²³⁰ fakirleri ve muhtaç sahiplerini asla yanından kovmaz. “Eğer kovarsan zalimlerden olursun”²³¹ ifadesi kovulmadığını ama kovma yasağı olduğunu gösterir. Kovsaydı Allah, onları kovdun, derdi. Râzî'ye göre zenginlerle ilgilenip fakirleri kovması Hız. Muhammed gibi ümmetine çok düşkün²³² ulü'l-azm Rasûl'ün yüce ahlâkına uygun düşmez.²³³ Ancak böyle bir şeyin yapılmaması için yasak vardır. Dünya hayatının süsünü isteyerek gözlerini onlara çevirme! Gâfil olanların kötü arzularına uyma! İş gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme!²³⁴ Sınama için verilen dünya hayatının çekiciliğine gözlerini dikme!²³⁵ beyânlarında olduğu gibi Rasûl ve ümmeti önceden uyarılır.²³⁶ Mâtürîdî'ye göre “Rızasını dileyerek sabah akşam Rablerine duâ edenlerle olmak için elinden gelen gayreti göster”²³⁷ ifadesinde olduğu gibi bu âyet de²³⁸ psiko-sosyal tutum ve davranışlarda bulunmayı, ilmi sohbet ve yardımlaşma adâbını öğretir.²³⁹ Öğretmen öğrenciye ilmi öğretmekle, onu gelecek kuşaklara yetiştirmekle sabırla yanından kovmadan yardım etmesi gibi.²⁴⁰ Yardımlaşma, fitrî bir duygudur ve bireyleri sağlıklı ve mutlu kılacak sosyal özelliklerden biri de sosyal yardımlaşma ve dayanışma ilişkisidir.²⁴¹ Mâtürîdî'ye göre sosyal konumundan dolayı kovulma yasağı Allah'ın insanın katındaki değerinin büyüklüğüne işarettir. Yaratandan ötürü değerli olan insanın şahsiyeti kovulma ile asla rencide edilmemelidir.²⁴² Bunu Yunus Emre, “Yaratılanı hoş gör, Yaratana'dan ötürü”²⁴³ sözüyle yaratılmışlara gösterilen saygı ve sevginin bir bakıma Yaratana'a olduğunu belirtir.

İçbenliği yani nefis terbiyesi insanın akıl yardımı ve özgür iradesiyle yapabileceği güzellik olup aslında nefsin terbiyesinde önce kendine, hayata ve diğer varlıklara saygı söz konusudur.²⁴⁴ Birey ve toplumları felâkete sürükleyen nefis âfet ve hastalıklarından, Allah'ın lütfu ile sabır, tevazu, cömertlik ve kanaat gibi psiko-sosyal unsurlarla kurtulunabilir. Nefisle mücadele edip kazanan “Âhiret

²²⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 7/209 vd.

²²⁶ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, TDV. Yay., Ankara, 1998, s. 314, 353.

²²⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/173.

²²⁸ Bakara, 2/153; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/116.

²²⁹ Fahreddin er-Râzî, *Esâsu't-Takdîs fi İlmî'l-Kelâm / Allah'ın Aşknlığı*, (çev. İbrahim Coşkun), İz Yay, İstanbul 2013, s.124-125.

²³⁰ En'âm, 6/52.

²³¹ En'âm, 6/52.

²³² et-Tevbe, 9/128.

²³³ Bkz. Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.153-4.

²³⁴ Kehf, 18/28.

²³⁵ Tâhâ, 20/31.

²³⁶ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/62-63; 72-73.

²³⁷ Kehf, 18/28.

²³⁸ En'âm, 6/52.

²³⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/73.

²⁴⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/73.

²⁴¹ D.Krech-R.S.Crutchfield, *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, (çev. E. Göngör), İstanbul Üniv. Yay., İstanbul 1980, s.27 vd.

²⁴² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/73.

²⁴³ Mustafa Tatçı, *Yûnus Emre Külliyyatı, Yûnus Emre Divanı İnceleme*, H Yay, İstanbul 2008, s.18 vd.

²⁴⁴ Ebûbekir er-Râzî, *et-Tıbbu'r-Ruhânî / Ruh Sağlığı*, (çev. H. Karaman), İz Yay., İstanbul 2011, s.72 vd.

*yurdunun peşinde ol, dünyadan da nasibini unutma*²⁴⁵ kuralıyla hareket eden, ifrat ve tefritten uzak nebilerin rehberliğinde nefsin arzularına engel olunabilir. Ulü'l-azm nebilerin asla süflî ve nefsânî arzulara boyun eğmedikleri söylenebilir. Ulü'l-azm elçiler, yaratıkları Allah için severler. Bu yüzden bütün davranışları içten ve samimidir. Örneğin Hz. Peygamber'in, kavmi inanmıyor diye neredeyse kendini mahvedeceği anlatılır.²⁴⁶ İlim, doğruluk ve doğru sözlülük fert, âile ve toplumu kaynaştırır.²⁴⁷ Elçilerin önemli bir görevi de; hurâfe, vehim ve efsanelerden rûhu temizlemek, sağlam ve gerçek bilgilerle rûhu süslemek, iyi ve güzel huylara alıştırmak, ahlâken ve faziletçe yüceltmek, doğru, hak, sağlam bir inançla rûhu diri tutmaktır. Hem kendi hem de başkalarının nefsânî arzularına sabırla boyun eğmemek, elçilerin ortak özelliği olduğu gibi mü'minlerin de olmasıdır.²⁴⁸

Ulü'l-azm elçiler gerçek ilim, doğru, dürüst, güvenilir, zeki tavır ve hareketleriyle fert ve sosyal hayatta etkilidirler. Onlar, ilim ve öğrenme yoluyla kazandığı veya tanıdığı kişilik özellikleriyle, hem özgül hem de ortak sosyal özellikler geliştirerek toplumsal ilişkilerde uyumlu tutum ve davranışlar sergilerler. Ulü'l-azm elçiler, ilâhî mesajı canı pahasına da olsa en güçlü ve Nemrud, Firavun misâli en kudretli insanlara tebliğ etmeleri onların niteliği olmuş, kavimlerinden ayrılmamış, onlara beddua etmeyip, kavimlerinin hidâyeti için üstün çaba sarfetmişlerdir.

Ulü'l-azm elçilerin kavimlerini iyi tanımaları, psiko-sosyal tutum ve davranışlarla toplumdaki bireylerin duyguları ve isteklerini, fert ve sosyal olarak tutum ve davranışlarını dikkate almaları da onların nitelikleridir. Tebliğlerinin başarısı, bütün engellemelere rağmen azim, sabır ve tevekkülle hareket etmeleri ve kavimlerine tebliğ ettiği ilkeleri bütün ayrıntılarıyla kendi hayatlarına da uygulamaları, toplumsal hayatta yumuşak, iyi kalpli davranışlar sergileyip hikmetle hareket etmeleri de büyük etkendir. İnsanlara dâima değer verip, onlara ilgi göstermeleri, af, müsamaha, yumuşaklık, şefkat ve merhameti; kin, öfke, zorbalık ve düşmanlığa tercih etmeleri, davetlerindeki hakikat ve hikmetlerin gönüllere girmesini kolaylaştırdığı gibi içten ve samimice kabulünü de sağlamıştır.

Bütün elçilerde azim ve sabır gibi nitelikler bulunduğundan ulü'l-azm nebilerden sayılması gerektiğini söyleyenler olduğu gibi bazılarında azmin ve sabrın olmadığı gibi²⁴⁹ ifadelerden bütün elçilerin ulü'l-azm'den sayılmayacağı kanaatinde olanlar da vardır.²⁵⁰

C. HZ. ÂDEM VE HZ. YÛNUS'UN İSMETİ

Peygamberlerin sıdk, emânet, tebliğ, fetânet ve ismet gibi ortak nitelikleri vardır.²⁵¹ Hz. Âdem'de azim,²⁵² Hz. Yûnus'ta sabır eksikliği²⁵³ ile onların ulü'l-azm elçilerden sayılmamasının yanında ismet sorununu da zuhûr etmiştir.²⁵⁴ Kelâmî açıdan ismet ve zellenin ne olduğuna kısaca değinmenin konunun daha iyi anlaşılabilmesi için uygun olabilecektir.

²⁴⁵ Kasas, 28/77.

²⁴⁶ Kehf, 18/6; Şuarâ, 26/3.

²⁴⁷ Rezan Şahinkaya, *Psiko-Sosyal Yönleriyle Âile*, Kardeş Yay., Ankara, 1979, s. 21 vd.

²⁴⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 13/379; Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, 23/35.

²⁴⁹ Tâhâ, 20/115; Kalem, 68/48.

²⁵⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/310; Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, 25/198; 28/35.

²⁵¹ Osman Karadeniz, "Nübüvvet ve Vahiy", *Kelam El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara, 2015, s. 340 vd.

²⁵² Tâhâ, 20/115.

²⁵³ Kalem, 68/48.

²⁵⁴ Bkz. Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.49, 53; Sâbü'nî, *el-Müntekâ*, s.38, 173.

C.1. İSMET VE ZELLE

Kelâm ekolleri tarafından peygamberlerin vacip sıfatları arasında en çok tartışılan ismet niteliği,²⁵⁵ Allah gönderdiği elçilerini günâh işlemekten korumasıdır.²⁵⁶ Aslında bu nitelik, nebilerin tebliğlerinde yalan söylemekten veya vahyi gizlemekten korunduğunu da anlatır.²⁵⁷ Âyetlerde onların diğer sorumlular gibi oldukları,²⁵⁸ tebliğ ettikleri konulardan kendilerinin de mükellef tutulacağı²⁵⁹ ifade edilir. İtikadî meselelerin yorumunda akla ve irâdeye öncelik veren kelâm ekolü Mu'tezile'de sadece nebilere has bir sıfat olan ismet, kişiyi masiyetten koruyan ve hikmet sahibi olan Rabbin lütfu olan bir özelliktir.²⁶⁰ Eş'arî ekolünde günahlardan kaçınma melekesi olan ismet, Allah'ın nebilerde taatı yaratıp, masiyeti yaratmasıdır.²⁶¹ Bununla peygamberi melek seviyesine çıkarıp onun günâh iradesini yok ettiği eleştirisi yapılabilir. Mâtürîdî'de ismet, nebilerin irâdesinin yanında onları kötü davranışlardan caydırıcı, hayırlı fiil-lere yönlendirici bir özelliktir. Nebiler, daha şiddetli bir korku ve endişeye sahiptirler.²⁶²

İsmeti nübüvvetle başlatan Sünnî anlayışın çoğunluğuna göre onlar nebilikten önce küçük günâh işleyebilirler. Mu'tezile'nin çoğunluğu bulûğa ermelerinden,²⁶³ Şîa ise nebilerle birlikte nübüvvetin devamını imamların da doğumlarından beri ma'sum oldukları görüşündedir.²⁶⁴ Müttekellimlerin çoğuna göre Allah'ın seçtiği elçiler ismet sahibidir, tebliğ görevlerinde büyük küçük günahlardan korunurlar. Bi'setten önce ve sonra onlardan günâh çeşitlerinden hiçbirisi sadır olmaz.²⁶⁵ Tebliği aksatacak ve zora sokacak halde nefret ve tiksinti uyandıracak, insanlar nezdinde güvenilirliklerini zedeleyecek kötü huy-ları asla olmaz. Sadece irâdî kast olmaksızın birtakım zelle türünden hatalar işleyebilirler.²⁶⁶

Zelle (çoğ: *zellât*), “*hata etmek, ayağı kaymak*” mânâsındaki zell (zülûl) kökünden, sürçme ve yanılma,²⁶⁷ kişinin irâdî bir kastı olmadan yapılan yanlış veya kasıtsız işlediği işlediği hatadır.²⁶⁸ Zelle'nin önemli bir özelliği nebilerden herhangi bir kasıt olmadan hataen olmasıdır.²⁶⁹ Yani yürüyen kişinin çamurda kayması misali herhangi bir kasıt ve art niyet taşımadan ilâhî emre aykırı işlenen fiil olarak anlaşılabilir.²⁷⁰ Mu'tezilî ve Eş'arî anlayışlar zelle yerine daha çok sağire ve sağair kelimesini kullanmayı tercih ederler. Bazı nasslarda zelle kelimesinin şeytana nispeti²⁷¹ olduğundan Eş'arî ve Mu'tezilî çevrelerin zelleyi bu sebeple kullanmadıkları muhtemeldir.²⁷² Hanefî-Mâtürîdî âlimlerinin *zelle* kullanması, sağire'nin küçük günâh sadır olduğu düşüncesine yol açacağı, bunun da nebilerin ismetine halel getirebileceği endişesidir.²⁷³

²⁵⁵ Kâdî, *Şerh*, 2/438; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî Ebvabî't-Tevhîd ve'l-Adl*, (thk. İbrahim Medkûr - Tâhâ Hüseyin), Kahire 1962, 15/286.

²⁵⁶ Bkz. Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, “ismet” mad., s.163.

²⁵⁷ Bkz. Hakka, 69/44-47.

²⁵⁸ Bkz. İsrâ, 17/94-95; Enbiyâ, 21/8.

²⁵⁹ Bkz. A'râf, 7/6-7.

²⁶⁰ Bkz. Kâdî, *Şerh*, 2/438.

²⁶¹ Ebû Mansûr Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *Usûlû'd-Dîn*, Matbaatu'd-Devlet, İstanbul 1928, s.169; Adüddiddin el-İci, *el-Mevakîf fî İlmi Kelâm*, Alemü'l-Kulûb, Kahire trs., s.366; Ş.Şerif el-Cürcânî, *Kıtabu't-Ta'rîfât*, Bahar Yay., İstanbul 1997, “İsmet” mad., s. 153; Taftazânî, *Şerhu'l-Makasid*, 5/49-50.

²⁶² Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/308.

²⁶³ Bkz. Kâdî, *Şerh*, 2/438; *el-Muğnî*, 15/286 vd.

²⁶⁴ Bkz. İbn Bâbeveyh, *Risâletü İtikâdati'l-İmâmiyye*, (çev. E. Ruhi Fırlalı), Ankara, 1978, s.8 vd; Şeyh Müfid, *Evailü'l-Makalat*, (thk. İbrahim el-Ensârî), Beyrut 1993, s.65; Şerif Murtaza, *Tenzîhu'l-Enbiyâ*, s.22 vd.

²⁶⁵ Bkz. Kâdî, *Şerh*, 2/438; Mehmet Bulut, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da İsmet İnancı*, İstanbul 1991, s. 26 vd.

²⁶⁶ Bkz. Sâbûnî, *el-Müntekâ*, s.29 vd.

²⁶⁷ Ragıb el-İsfahânî, *Müfredatü'l-Efzâli'l-Kur'ân*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1991, “zelle” mad.

²⁶⁸ Tâhanevi, *Keşşâf*, 2/303; Muhammed Ebu'n-Nur el-Hadîdî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, Matbaatu'l-Emâne, Mısır 1979, s.238.

²⁶⁹ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/245.

²⁷⁰ Bkz. Ebû'l-Yusr el-Pezdevî, *Usûlû'd-Dîn / Ehl-i Sünnet Akâidi*, (çev. Şerafettin Gölcük), Kayhan Yay., İstanbul 1988, s.167; Ebû'l-Berekât Nesefî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiki't-Te'vil*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2001, 1/108; Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, “zelle” mad., s. 346.

²⁷¹ Bakara 2/36, 209; Âl-i İmrân 3/155; Ebû Dâvûd, “Hudûd” 1.

²⁷² Mustafa Akçay, “Kelâm Literatüründe Peygamber Zelleleri”, *Sakarya Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, c. 13, sayı: 24, s. 23 vd; Oral, “Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ın İsmeti Sorunu”, s. 125 vd.

²⁷³ Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbü'rî İbn Fûrek, *Mücerredü Makalât*, (nşr. Daniel Gimaret), Beyrut 1987, s. 176; Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.39 vd.

Mâtürîdî'ye göre küçük günâh veya zellelerden nebiler de dâhil uzak kalabilecek kimse yoktur. İnsan olmalarından ötürü onlar da zelle işlerler.²⁷⁴ Zellenin mahiyeti hamd ve şükür için olabileceği gibi en faziletli olanı mendubu terk etme şeklinde de olabilir.²⁷⁵ Kur'ân'da bunların anlatılmasını değeri vardır ve Peygamberler, kendilerinin ismet sahibi olduklarını bilmemektedirler.²⁷⁶ İnsan olmaları yönünden zellelerden salim olamayacağı içindir ki nebiler imtihan edilirler. Böylece nebiler sadır olan zellelerden dolayı korkarak, tazarru ve gözyaşı ile Allah'a duâ ederler, isteklerinin kabulünü dilerler.²⁷⁷

Şâyet nebilerin hikmet gereği azap edilebilecek zelleleri olmasaydı bu halleri yani duâ ve tevbe etmeleri, ağlamaları, sızlamaları, tazarru ve gözyaşı ile temennide bulunmaları haddi aşma, Yaratıcı'ya zulüm isnadı anlamına gelirdi. Bu durum zelle sadır olmaktan daha ağır bir sonuç ortaya çıkarabilir, bu Allah'ın hikmetine de aykırı bir durum olurdu.²⁷⁸ Diğer insanlardan nebilerin farkı zellelerin akabinde uyarılmaları, onlarından diğer insanlara nazaran daha çok ürpermeleri ve Yaratıcı'ya hemen dönmeleridir.²⁷⁹ Böylece nebilerin, zellelerin sonrasında hemen ikaz edilip uyarılmaları Allah'tan daha fazla korkmalarına sebep olmaktadır.²⁸⁰

Yaratıcı'nın nebilerin zelleleri ifşâ ve ızhâr etmesinin diğer bir hikmeti diğer insanlara uyarı ve ikaz içindir. Böylece insanlar nebilerin Allah katındaki konumlarının büyüklüğüne rağmen işlediklerinden dolayı itaba uğramaktan uzak olmadıklarını bilsinler. Küçük bir sürçme/*zelle* böyle ikaza düşer oluyorsa diğer insanların günâhları da ikaza müstahak olacağını akılların özgür iradeleriyle idrâk etmesidir. Ya da Allah nebilerin durumlarında gâfil olmadığını ve kendisinden hiçbir şeyin gizli olmadığını bildirmek için zelleleri kitabında anmış da olabilir.²⁸¹ Aynı fikri dile getiren Zemahşerî (ö. 538/1144)'ye göre Yaratıcı şöyle der gibidir: “*Düşünüp ibret alınız ki sadece küçük günah veya zelle işlemesi mümkün olan ma'sum nebimi bu gibi ağır sözlerle nasıl kınıyorum? O halde siz de bırakın büyük günaha cesareti, küçük günahları dahi işlememe konusunda asla rehâvete kapılmayın.*”²⁸²

Psikolojik bir olgu olan hata, insan olma olgusundan meydana gelen zaafiyettir.²⁸³ Peygamberlerin de insan olma özelliğinden dolayı hata sadır olmuş, bu psikolojik durumun sonrası için yapılması gerekenleri göstermişlerdir. Zelleleri işlemenin, velâyeti yani Allah'a yakınlığı ortadan kaldırmayıp kişiyi imandan çıkarmadığını dolayısıyla günâh işleyen kişinin imandan çıkacağını söyleyen Hâricîlerin iddialarının doğru olmadığını da öğretir. Mu'tezile anlayışında Allah'ın küçük günâhtan ötürü azap etmeyeceğini onların zaten bağışlanmış olduğunu iddia etmeleri böylece nebilerin zelle yani küçük günâh işlediklerinde çok korkmaları ve hemen tevbe istiğfar etmeleri Mu'tezile'nin bu iddiasının da yanlışlığını gösterir. Eğer küçük günâhlar bağışlanmışsa nebiler bunu bilirler, Allah'a hemen dönüp çok ağlayıp, tevbe istiğfar etmezlerdi.²⁸⁴ Nebilerin zelleden sonra istiğfar etmesi “*ebrârın hasenâtı, mukarrebînin sey-yesi*” sayılır kabilindendir. Bu cümle, iyi kişilerin iyilikleri ile elde ettiği sevap ile Allah'a yakınlık mer-tebe elde etmeleriyle Allah'a yakın olanların zellesi, onların Allah'a yakınlık ve yüksek derece kazanma sebebi olması kastedilir. Bunun hikmeti, Allah'tan mağfiret isteğinde bulunmanın dünyada çeşitli hayır

²⁷⁴ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 525-526.

²⁷⁵ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.522; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 12/237.

²⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/204-206.

²⁷⁷ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/288.

²⁷⁸ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/288.

²⁷⁹ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/205-206.

²⁸⁰ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/205 vd.

²⁸¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/314-315.

²⁸² M. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşaf*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut trs., 3/91.

²⁸³ Hayati Aydın, *Kur'ân'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul 2002, s.24 vd.

²⁸⁴ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/288.

ve bereket kapılarının açılmasına vesile olabileceğine delâlet etmesidir. Yani nebiler, zellelerden sonra yaptıkları duâ, tevbe, istiğfâr ve salih amellerle zelleleri hasenata dönüştürmüşlerdir.²⁸⁵

Nebilerden, sağâir/*zelle* sadır olması sehv, nısyân, evlâ olanı terk ya da helâlin haramla karışması sebebiyle küçük günâhlar vuku bulmuştur.²⁸⁶ Meselâ; Hz. Âdem'in yasak ağaçtan yemesi,²⁸⁷ sonrasında zâlimlerden olduğunu söyleyip tevbe istiğfar etmesi.²⁸⁸ Hz. Nuh'un kâfir oğlu için "Ailemdir" demesi ve sonrasında bu isteği için cahillerden olmaması için uyarılması,²⁸⁹ putları kendisi parçaladığı halde Hz. İbrahim'in bu işi büyük putun yaptığını söylemesi,²⁹⁰ yıldızlara, Ay'a ve Güneş'e bakarak "*İşte bunlar Rabbim*"²⁹¹ demesi. Hz. Yakub'un Yûsuf'u diğer kardeşlerinden daha çok sevmesi,²⁹² Hz. Mûsa'nın kavgayı ayırırken hatayla Mısırlı Kıptî'yi öldürmesi,²⁹³ kardeşi Hz. Harun'u tartaklaması ve kutsal levhaları yere bırakması.²⁹⁴ Hz. Peygamber'in, azatlısı Zeyd'in boşadığı eşi Zeynep bint Caḥş ile evlenmesi, yanına İslâm'ı anlatması için gelen sahâbî Abdullah Ümmî Mektûm'a ilgisizliği gibi fiiler ismet sıfatının ihlâlini düşündürebilir.²⁹⁵

Kelâm disiplini çerçevesinde bazı araştırmacılar, nebilerin zellelerinin ismet sıfatı ihlâli olup olmadığı hakkında çalışmalar yapmışlardır.²⁹⁶ Diğer nebilerin ismet ihlâllerine yer vermenin bu makalenin boyutunu aşabileceğinden burada ulû'l-azm elçilerden olmadığı yani azim ve sabır eksikliği izlenimi veren Hz. Âdem ile Hz. Yûsuf ile ilgili ismet sorunu incelenmektedir. Bu iki Peygamberin ismet sıfatının ihlâlini akla getiren iddia ve tereddütlerle ilgili Mâtürîdî ve Râzî'nin çözüm öneri ve değerlendirmeleri şöyledir:

C.2. HZ. ÂDEM

Hz. Âdem'in Allah'a isyân ettiği²⁹⁷ ve onda azim olmadığını ifade eden âyet²⁹⁸ delil alınır, onun ismetiyle ilgili Hz. Âdem'in azim sahibi olmadığı ve bir yasağı çiğneyip günaha girdiği söylenir.²⁹⁹

Mâtürîdî, "*Biz onda bir azim bulamadık*"³⁰⁰ ifadesiyle Hz. Âdem'in yasak ağaçtan yemesinin kasıtlı değil unutkanlık sonucu olduğu, basit bir hata (zelle) olduğunu belirtir. Allah'ın emirlerine yapışmak ve hatırlamak azim olduğundan, şeytanın dürtüleri ve dünya meşgaleleri gafletle bunları unutturabilir. Nebiler için bu zellenin gelecek nesillere yönelik hikmetleri olmasındandır. Yani insan fitratı hata yapmaya meyilli olup Allah'ın lûtf-u ihsanı yetişmediğinde böyle işleri yapmaya hazır olduğunu idrâk, her bir günah sebebiyle Allah'ın rahmetinden ümit kesmemesi, Yaratan ile yaratıkları arasındaki dostluk bağının

²⁸⁵ Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.125-126; *Mefatihü'l-Gayb*, 26/207.

²⁸⁶ Şemseddin Semerkandî, *Şahâifu'l-İlâhiyye*, (nşr. Ahmet Abdurrahman Şerif), Mektebetü'l-Felah, Kuveyt 1985, s. 436 vd.

²⁸⁷ A'râf, 7/19.

²⁸⁸ Bkz. Bakara, 2/37; Tâhâ, 20/122.

²⁸⁹ Hûd, 11/45-46.

²⁹⁰ Enbiyâ, 21/62-63.

²⁹¹ En'âm, 6/77.

²⁹² Yusuf, 12/8.

²⁹³ Kasas, 28/15.

²⁹⁴ A'râf, 7/150; Taha, 20/94.

²⁹⁵ Bkz. Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.19 vd; Sâbûnî, *el-Müntekâ*, s.28 vd; Ebû'l-Hasan İbn Humeyr, *Tenzihü'l-Enbiyâ amma Nesebe İleyhim Husaleti'l-Ağbiyâ*, (thk. M. Rıdvan Dâye), Beyrut 1990, s.25 vd; Celalettin es-Suyutî, *Tenzihu'l-Enbiyâ an Tesfihi'l-Eğbiyâ*, (thk. Halid Abdülkerim Cuma - Abdulkadir Ahmed), Mektebetü Darü'l-Gurube, Beyrut 1988, s. 5 vd.

²⁹⁶ Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.49 vd; Sâbûnî, *el-Müntekâ*, s.38 vd; Bulut, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da İsmet İnancı*, s. 12 vd; Akçay, "Kelâm Literatüründe Peygamber Zelleleri", s. 23 vd; Oral, "Fahreddin Râzî'ye Göre Hz. Âdem ile Hz. Nuh'un İsmeti Problemi", s. 252 vd; "Fahreddin Râzî'de Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ın İsmeti Sorunu", s. 120 vd.

²⁹⁷ Tâhâ, 20/121.

²⁹⁸ Tâhâ, 20/115.

²⁹⁹ Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.49; Sâbûnî, *el-Müntekâ*, s.38; Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevakîf*, (çev. Ömer Türker), TYEK. Başk. Yay., İstanbul 2015, 3/502 vd; Şerif Murtaza, *Tenzihu'l-Enbiyâ*, s. 24 vd.

³⁰⁰ Tâhâ, 20/115.

kopmaması içindir. Mâtürîdî, imtihan unsuru olan unutmak nisyan ve günah çeşidi değildir, der.³⁰¹ Bu görüşüyle Mâtürîdî'nin azim ve sabır azlığı olan Hz. Âdem için ulû'l-azm elçilerden olmadığı görüşünde olduğu söylenebilir.

Râzî'ye göre Hz. Âdem'de azim yokluğu ifadesi³⁰² yokluğun zıddı olan "bulma" mânâsında olması mümkündür. Buna göre "Onda bir azim bulamadık" mânâsında olur. Bu, "O'nda günahı sürdürme hususunda bir azim bulamadık" mânâsında olabileceği gibi ki bu bir övgü olmaya daha uygundur. "Onda günahı terk etme, gafletten korunma ve sakınma" hususunda bir azim bulamadık" mânâsında da olabilir.³⁰³ Bu te'villeriyle Râzî, Hz. Âdem'i ulû'l-azm elçilerden saymamaktadır.

Mâtürîdî, yapılan kötülük, işlenen günah ve kabahatten kurtulma ve manevî kirlerden arınmanın yollarından birinin tövbe olduğunu Hz. Âdem'in bu olayla bunu gösterdiğini söyler.³⁰⁴ Kulun günahahtan sonra aklını kullanıp pişmanlıkla tevbeye yönelmesi ve Allah'ın rahmetinden ümit kesmemesi esastır.³⁰⁵ Hz. Âdem, yasak ağaca yaklaşmama emrini unutup zelle işlemeseydi Allah'ın el-Gafûr (*çok affedici*), el-Gaffâr (*mağfireti bol*), el-Afuv (*çok affedici*), et-Tevvâb (*tövbe edenleri bağışlayan*), el-Settar (*ayıpları, günahları örten, bağışlayan*), el-Gadûb (*yasaklarını işleyenlere kızan*) ve el-Muntakîm (*âsilerden intikam alan*) vb. gibi birçok isim ve sıfatın hikmet ve tecellisi bilinmeyip idrâk edilmeyecekti.³⁰⁶ İblis günah işler, gurur ve kibire kapılarak şeytan olur, Hz. Âdem ise günahından ötürü tevbe istiğfar eder, erdem ve hikmet yolunu tercih eder.³⁰⁷

Hz. Âdem'in ismeti ile yapılan eleştirilerden biri de Allah'ın ona ve eşine "Zâlimlerden olursunuz"³⁰⁸ demesidir. Mâtürîdî, peygamber insanlara adâlet ve doğruluğun belirtileri ile zulüm ve yalanın alâmetlerini gösterir, beşerî davranışlar onlar sayesinde övgüye lâyık bir konum alabilir. Onlar başkalarına zulmetmezler, asla zâlim olmazlar, der.³⁰⁹ Râzî'ye göre "nefse zulmetmek" ifadesi, başkalarına zulmetme değil, daha iyiyi terk etmek olabileceği gibi âhîret sevabını bırakıp dünya meşakkatine düşmek de olabilir. Çünkü nebîlerin yüce makamları zulüm ve zâlimlikten münezzehtir.³¹⁰ Bir de bi'setten önce zelle sahibi nebîler, bununla vasıflanamazlar.³¹¹ Günâhlarla kendine zarar vermesi anlamında mecâzen de kullanılabilen "zulüm" hakkında Râzî'nin bu yorumunun isâbetli olduğu söylenilebilir. Hz. Âdem'in yasak ağaçtan yemesi gibi davranışının kasıtlı değil unutkanlık sonucu vukû bulduğu,³¹² basit bir hata (zelle) olduğudur. Söz konusu olay da cennette meydana geldiğine ve orada tebliğe muhatap olacak bir ümmet bulunmadığına göre, o durumda Hz. Âdem henüz peygamber değildi. Peygamberliğinden önce kendisinden sâdır olan bu fiilden yani zellesinden dolayı Hz. Âdem tövbe eder, tövbesi kabul olunur, daha sonra da nübüvvetle görevlendirilir.³¹³

Hz. Âdem, insan olma özelliğinden dolayı psikolojik durum olan hata³¹⁴ sonrası için yapılması gerekenleri gösterir. İşlenen günâh ve kabahatten kurtulma ve manevî kirlerden arınabilme erdemini yani

³⁰¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/97-98; 9/242.

³⁰² Tâhâ, 20/115.

³⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 22/124.

³⁰⁴ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 541-2.

³⁰⁵ Bakara, 2/222; ez-Zümer, 39/53; Tahrîm, 66/8.

³⁰⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, 1, 439.

³⁰⁷ Osman Oral, *Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniv. SBE., Kayseri, 2014, s. 202 vd.

³⁰⁸ A'râf, 7/19.

³⁰⁹ Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 275.

³¹⁰ Bkz. Râzî, *İsmetu'l-Enbiyâ*, s.159.

³¹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 14/50, 53; *İsmetu'l-Enbiyâ*, s. 53.

³¹² Tâhâ, 20/115.

³¹³ Bkz. Râzî, *İsmetu'l-Enbiyâ*, s.56; *Mefâtihu'l-Gayb*, 22/126 vd.

³¹⁴ Aydın, *Kur'ân'da İnsan Psikolojisi*, s. 24 vd.

tövbeyi Hz. Âdem ve eşi göstermiş olurlar. İnsanoğlu da şeytanın vesveselerine, fitlerine, unutturma ve günahları süslü göstermelerine her zaman aklını ve iradesini kullanarak uyanık olmalı ki dünya imtihanını kazanabilsin.³¹⁵ Türk-İslâm mutasavvıfı Hoca Ahmed Yesevî (ö. 562/1166) Hz. Âdem'in erdemli özelliğini "Hikmetler" adlı şiirlerinde örnek alınmasını isteyerek şöyle dile getirir;

"Âdem safi sünnetlerini dile alsam,
"Yâ Rabbenâ zalemnâ" deyip feryâd etsem.
Kırlarda göz yaşımı akıtsam,
Bir ve Var'ım beni yola salar mı ki?
Kul Hoca Ahmed, bu dünyada tevbe eyle,
Seçkin kullar gibi azığı alıp yürü."³¹⁶

Nübüvvet görevine halel getirmeyen Hz. Âdem'in unutarak zellesi ve sonrasında da hemen tevbeye yönelmesi mü'minler için örnek ve rehber olduğu söylenebilir.

C.3. HZ. YÛNUS

Allah, Hz. Peygamber'e zorluklar karşısında Hz. Yûnus gibi sabırsız olmamasını öğütler.³¹⁷ Kavminden sinirli ayrılan³¹⁸ Hz. Yûnus'un, bu fiilin hatalı olduğu izlenimini verebilir. "*Bizim kendisini asla sıkıştırmayacağımızı zannetmişti*"³¹⁹ âyetine göre o, Allah'ın kudreti hakkında şüpheye düşmesi, kendisinin "*Ben gerçekten nefsimi zulmedenlerden oldum*"³²⁰ deyip itirafı onun günâha düştüğünün bir başka delilidir, denilerek onun ismeti hakkında tereddüt ve eleştiriler yapılmaktadır.³²¹

Bunların yersiz ve tutarsız olduğunu dile getiren Mâtürîdî, Allah'ın Hz. Peygamber'e Hz. Yûnus gibi kavminden ayrılmaması ve maddî ve manevî işkencelere sabretmesini ister. Hz. Yûnus kendi kavminin ezâ ve cefalarına, zulüm ve işkencelerine sabır gösteremeyip dayanamaz ve kavmini terk eder. Kendisinin "*Nefsimi zulmedenlerden oldum*"³²² duâsıyla istiğfarı ve kabulüyle nübüvvete engel bir hatanın olmadığı anlaşılır, bu durum onun ismetine de delil olur, demektir.³²³ Yine Mâtürîdî'ye göre Allah nezdinde makbul nebilerin başkalarının sorumlu tutulamayacağı basit bir işten dolayı azarlanması câizdir. Çünkü Allah'ın onlara yönelik nimetleri çok, lütufları da büyüktür.³²⁴ Yûnus'un bu hali bir bakıma başkaları için büyük iyiliklerden biri sayılabilir.³²⁵

Râzî'ye göre ismetin ihlâlî denilen bu âyet³²⁶ onun kavminden sadece sinirli gittiğini anlatır. Onun kızgınlığı günâh işleyen, Allah'ın emirleri dinlemeyen kendi ümmetineydi demek en doğru bir yorumdur.³²⁷ Yine Râzî'ye göre "*Yûnus gibi olma*"³²⁸ ifadesinden zayıf karakterli olduğu ve nebilik yükümlülüğünün ağır geldiği mânâsı çıkarılamaz. O, istenen seviyede sabırlı olamadı. Şâyet sabrı gösterebilseydi daha üstün ve azim sahibi elçilerden olacaktı. Allah, Hz. Peygamber'in makam ve rütbesini en üstün ol-

³¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/98-99.

³¹⁶ Hayati Bice, *Hoca Ahmet Yesevî ve Divân-ı Hikmet*, TDV. Yay., Ankara, 1993, s. 75.

³¹⁷ Kalem, 68/48.

³¹⁸ Enbiyâ, 21/87.

³¹⁹ Enbiyâ, 21/87.

³²⁰ Enbiyâ, 21/87.

³²¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/215; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 22/212-216; Sâbüni, *el-Müntekâ*, s.173.

³²² Enbiyâ, 21/87.

³²³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/214-215; 16/38-39.

³²⁴ Bkz. Sâffât, 37/139-146.

³²⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/94.

³²⁶ Enbiyâ, 21/87.

³²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 14/50, 53; *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.53.

³²⁸ Kalem, 68/48.

masını istediğinden bu hâli zikretti. Hz. Yûnus'un denenmiş, azim sahibi ve çok sabırlı olmadığı sonucu çıkmasının onun asla nebilîğin ismetine hâlel getirebilecek bir durum olmadığı anlaşılabilir.³²⁹ Hz. Yûnus'un "*Kendime zulmedenlerden oldum*"³³⁰ demesi Hz. Âdem'in "*Nefsimize zulmettik*" demesi gibidir.³³¹ Yani başkalarına zulmetmek değildir. Daha iyiyi terk etmek ile az sevabı tercih etmek olabilir.³³²

Şâyet nebiler günâh işlemiş olsalardı, kötülüğü engelleme görevi gereğince bu fiillerini engellemek diğer mü'minlere vacip olurdu. Yani iyiliği emretme ve kötülüklerden vazgeçirmeye ve engel olmaya çalışmanın farz-ı kifâye olduğundan³³³ bu görevi yapmak gerekirdi. Nebilere engel olmak ve onları incitmek ise³³⁴ câiz değildir.³³⁵ Kendisine vahiy inen, hidâyete sevk edilip, âlemlere üstün kılınan sâlihlerden ve nebilerden olduğu bildirilen³³⁶ Hz. Yûnus hakkında Râzî, onun sinirli olarak suçlu kavmini terk etmesi, balığın karnında sıkıntılara maruz kalması, istenilen sabır ve metâneti gösterememesi ve kendisini zâlimlerden sayması gibi durumların evlâ olanı terk etmek şeklinde yorumlayıp zelle türünden değerlendirmektedir.³³⁷

Mâtürîdî ve Râzî'nin nebilerin ismetine uygun olarak Hz. Yûnus'un sabırsız olduğu, kavmini terk etmesi gibi eleştirileri onun zellesi diye yorumlamaları, nebilîğe, tebliğ ve nübüvvete engel bir durum olmadığı, ulü'l-azm elçilerden sayılmadığı kanaatleri tutarlı ve uygun olduğu söylenebilir.

Hz. Âdem ve Hz. Yûnus nebilerde zuhûr eden zellelerin Kur'ân'da zikredilmesinin hikmeti, onların karizmatik kişiliklerinden ötürü onları yüceleştirme ve insanüstü nitelikler atfeden anlayış ve görüşlere karşı; peygamberlerin toplumu değiştirmek ve hak dine dönüştürmek için gönderilmiş insan türünün bir ferdi elçiler olduğunu idrâk edebilmektir.

SONUÇ

İnsanlara kendi cinslerinden gönderilen peygamberler, görevleri sırasında çeşitli sıkıntı, musibet ve dertlere katlanıp, fert ve toplumlara azim, kararlılık ve sabır gibi psikolojik ve sosyolojik tutum ve davranışlarda da rehberdirler. Allah, çeşitli dert ve sıkıntılara mâruz kalan Hz. Peygamber'den ulü'l-azm rasûllerin sabrettiği gibi sabretmesini istemektedir. Çünkü ulü'l-azm elçiler, azim ve sabır sahibi, aldıkları ağır görev ve yüklendikleri sorumluluk karşısında herhangi bir usanç göstermeden nübüvvet görevlerini yerine getiren, zorluklara göğüs germede sabır gösteren örnek kişilerdir.

Hanefî-Mâtürîdî geleneğinin önemli âlimlerinden Mâtürîdî (ö. 333/944) ve kelâm ve felsefe âlimi Râzî (ö. 606/1210)'de ulü'l-azm elçiler; Hz. Nûh, Hz. İbrahim, Hz. Mûsa, Hz. İsâ ve Hz. Muhammed olabileceği gibi azim ve sabır özelliği olan diğer nebilerin olması da mümkündür. Ulü'l-azm elçilerin sabır eksensli psiko-sosyal bu tutum ve niteliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1-Korkmadan, canı pahasına da olsa en güçlü ve zâlimlere bile nübüvvet görevlerini azim ve sabırla yerine getirmeleri,

³²⁹ Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 22/214-215; *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.129.

³³⁰ Enbiyâ, 21/87.

³³¹ Bkz. Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.128.

³³² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 14/50, 53; *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.53, 128-129.

³³³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2/381 vd; Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.41-2; *Mefâtihu'l-Gayb*, 3/8, 27 vd.

³³⁴ Ahzab, 33/57.

³³⁵ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 11/382-384.

³³⁶ Bkz. Nisâ, 4/163; En'âm, 6/86; Kalem, 68/50.

³³⁷ Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 22/212-213; *İsmetü'l-Enbiyâ*, s.53-54.

2-Hitap ettikleri kavimlerin maddî manevî her türlü eziyetlerine katlanmaları ve onların arasından yani toplumdan ayrılmamaları,

3-Kavimlerinin hidâyete ermeleri için duâ edip bedduâ etmemeleri,

4-Mâruz kalabilecekleri maddî ve manevî sıkıntı ve musibetlere sabretmeleri,

5-Dînî sorumluluk ve kulluk görevlerini tam mânâsıyla yerine getirmeleri,

6-Birey ve toplumların nefsânî arzularına boyun eğmemeleridir.

Ulû'l-azm elçilerin bu niteliklerinden alınabilecek hikmetler olmakla birlikte bu altı hususun son üçüyle nebilerin ve bütün müslümanların mükellef tutulduğunu belirtilir.

Bu sayılan niteliklerle beraber ulû'l-azm Peygamberlerin yaratılmışlara değer vermeleri, af, müsamaha, yumuşaklık, şefkat ve merhameti; kin, öfke, zorbalık ve düşmanlığa tercih gibi psiko-sosyal özellikleri de sayılabilir. Onlar, tebliğ ettikleri emirleri, öncelikle kendilerinin uygulamaları ve bu konuda örnek model olmaları, her biri meslek sahibi nebilerin toplumda güler yüzlü, yumuşak, iyi kalpli tutum ve davranışlar sergilemeleri, işlerini sabır, azim ve kararlılıkla yapmaları, insanları tanımaya büyük önem veren tutum ve davranışlar sergilemeleri yani hikmetle hareket etmeleri görevlerinde başarıyı da sağlamıştır. Hak ve hakikatleri fert ve toplumlara öğretenlerde de bu tür psiko-sosyal hikmet ve özelliklerin bulunmasının önemine de işâretler bulunabilir.

Peygamberler doğru, güvenilir, seçkin, karşılaştıkları zorluklara karşı tahammül gösteren karakterde olmalarına rağmen Hz. Âdem'de azmin, Hz. Yûnus'da sabrın azlığı ve ismet sıfatlarının ihlâli olduğu eleştirilerine karşı Mâtürîdî ve Râzî, bu eksikliklerin onların nübüvvet görevine ve ismetine zarar vermediği ama onların zellesi olabileceği kanaatini paylaşırlar. Hz. Âdem ile Hz. Yûnus'u ulû'l-azm elçilerden de saymazlar. Zellelerin nebilerde olmasının hikmeti ise günah sebebiyle Allah'ın rahmetinden ümit kesilmemesi, yaratan ile yaratıkları arasındaki dostluk bağının kopmaması, ümmetlerine günahattan sonra tevbe istiğfarda rehberliktir. Zellelerin nübüvvete engel bir durumun olmadığı görüşleri, tutarlı ve uygundur.

Nebilerin beşer üstü bir konumda değerlendirerek yanlış, bâtıl tasavvur ve düşüncelere yönelmek yerine, nebilerin de insan olmaları sebebiyle dînî tebliğ dışındaki konularda yanılma ve hatalarının mümkün olduğu, onların birtakım küçük hatalar veya zelleler yapmış olmalarının nebiliklerine ve görevlerine herhangi bir hâlel, ismetlerine zarar vermeyeceğinin idrâk edilmesidir. Bu aynı zamanda meleklerden değil insanlardan seçilen nebilerin hata işlemekten uzak olmadıkları anlamındadır. Peygamberler hata yaptıklarında hemen Allah tarafından uyarılmışlar, tevbe istiğfar ettiklerinde Allah onları bağışladığını bildirmiş, böylelikle ümmetlerine günâhlardan sonra tevbe istiğfarda nasıl ve ne şekilde hangi sözlerle olacağına bile rehber olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Abdülcebbar, Kâdî, *el-Muğnî fi Ebvabî't-Tevhîd ve'l-Adl*, (thk. İbrahim Medkûr - Tâhâ Hüseyin), c. 1-20, Kahire 1962.
- , *Şerhu'l-Usulî'l-Hamse*, (çev. İlyas Çelebi), c. 1-2, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2013.
- , *Tesbitu Delâilî'n-Nübüvve / Mu-cizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*, (çev. M. Şerif Eroğlu - Ömer Aydın), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2017.
- Akçay, Mustafa, "Kelâm Literatüründe Peygamber Zelleleri", *Sakarya Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, c. 13, sy. 24, ss.1-33.
- Aruçi, Muhammed, "Ulû'l-Azm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, c. 32, ss. 294-295.
- Aydın, Hayatî, *Kur'ân'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul 2002.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî, *Tefsîru'l-Esmâ ve Sîfat*, Raşîf Efendi Kütüph., Nr.497, 1-255 varak, Kayseri trs.
- , *Usûlû'd-Dîn*, Matbaatu'd-Devlet, İstanbul 1928.
- Bayraktar, Mehmet, *İslâm İbadet Fenomenolojisi*, Akçağ Yay., Ankara 1987.
- Bice, Hayatî, *Hoca Ahmet Yesevî ve Dîvân-ı Hikmet*, TDV. Yay., Ankara 1993.
- Buhârî, Ebû Abdullah, *el-Camiu's-Sahih*, c. 1-8, Çağrı Yay., İstanbul 1981.
- Bulut, Mehmet, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da İsmet İnancı*, Risâle Yay., İstanbul 1991.
- Carrel, Alexis, *Hayat Hakkında Düşünceler*, (çev. Cahit Begen), Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1988.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf, *Kitabu't-Ta'rifat*, (çev. Arif Erkan), Bahar Yay., İstanbul 1997.
- , *Şerhu'l-Mevakif*, (çev. Ömer Türker), c. 1-2, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2015.
- Düzgün, Şaban Ali, "Nübüvve İlişkin Sorun Alanları", *Hz. Peygamber'in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı, Çalıştay Bildiri ve Müzakere Metinleri (17-19 Ekim 2014)*, Gazi-antep 2015, ss.199-210.
- , *Varlık, Kelâm El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara 2015.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, c. 1-5, Çağrı Yay., İstanbul 1981.
- Fârâbî, Ebû Nasr, *Kitabu Arai Ehlî'l-Medineti'l-Fadila*, (nşr. A. B. Mülhem), Dâru'l-Mektebeti'l-Hilâl, Beyrut 1994.
- , *Siyasetü'l-Medeniyye*, (nşr. A. B. Mülhem), Dâru'l-Mektebeti'l-Hilâl, Beyrut 1995.
- Fîrat, Yavuz, "Kur'an'da Peygamberler Hakkında Kullanılan "Ulû'l-Azim" Varsına Dair", *Bilimname*, 2006, c. 4, sayı: 11, ss. 73-95.
- Gazâlî, Ebû Hamîd, *İhyâu Ulûmî'd-Din*, (çev. A. Serdaroglu), Bedir Yay., İstanbul 1974.
- , *el-İktisâd fi'l-İtikâd / İtikadda Orta Yol*, (çev. Abdulhalık Duran), Hikmet Neşriyat, İstanbul 2004.
- , *Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, (çev. Muhammed Ferhat), Ferhat Yay., İstanbul 2005.
- Goldziher, Ignaz, "İsmet", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, c. 5, ss.1124-1125.
- Hadîdî, Muhammed Ebû'n-Nur, *İsmetü'l-Enbiyâ*, Matbaatu'l-Emâne, Mısır 1979.
- Hökelekli, Hayatî, *Din Psikolojisi*, TDV. Yay., Ankara 1998.
- İsfahânî, Ragîb, *Mu'cemu Müfredatı Elfazî'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1991.
- İbn Bâbeveyh, Ebû Cafer Muhammed Şeyh Saduk, *Risâletu'l-İtikâdati'l-İmâmîyye*, (çev. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara 1978.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbü'rî, *Mücerredü Makalât*, (nşr. Daniel Gimaret), Beyrut 1987.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî *Mukaddime*, (çev. Süleyman Ulu-dağ), Dergâh Yay., İstanbul 1988.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdulmelik, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, (thk. Taha Abdurraûf Sa'd), c. 1-4, Daru'l-Ciyil, Beyrut 1411.
- İbn Humeir, Ebû'l-Hasan, *Tenzihü'l-Enbiyâ amma Nesebe ileyhim Husaleti'l-Ağbiyâ*, (thk. M. Ridvan Dâye), Beyrut 1990.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut trs.
- İbn Teymiyye, Ebû Abdillâh el-Harrânî, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, Beyrut 1988.
- İcî, Adüddin, *el-Mevakif fi İlmî Kelâm*, Âlemü'l-Kulûb, Kahire trs.
- Karadeniz, Osman, *Nübüvvet ve Vahiy, Kelâm El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara 2015.
- Krech, David - Crutchfield, Richard S., *Sosyal Psikoloji Teorî ve Problemler*, (çev. Erol Göngör), İstanbul Üniv. Yay., İstanbul 1980.
- Mâtürîdî, Ebû Hamîd, *Kitâbu't-Tevhîd*, (haz. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi), İSAM Yay., İstanbul 2005.
- , *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*, (thk. Mecdi Basellum), c. 1-10, Darûl-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 2005.
- , *Te'vilâtü'l-Kur'an*, (ilmî kont: Bekir Topaloğlu), c. 1-18, Mizân Yay., İstanbul 2005.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî, *es-Sahih*, (thk. M. Fuâd Abdulbâki), c. 1-3, Çağrı Yay., İstanbul 1981.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâikü't-Te'vîl*, c. 1-2, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2001.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn, *Tabziratü'l-Edille fi Usûlî'd-Din*, (thk. H. Atay - Ş. Ali Düzgün), c. 1-2, DİB Yay., Ankara 2003.
- Oral, Osman, "Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı", (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Erciyes Üniv. SBE., Kayseri 2014.
- , "Mâtürîdî'de Akıl ve Yaratılış Hikmeti", *Necmettin Erbakan (Selçuk) Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sayı: 40, ss. 139-158.
- , "Mâtürîdî'ye Göre Peygamberlerin Gönderiliş Hikmetleri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c. 3, sayı: 2, ss. 225-251.
- , "Fahreddin Râzî'de Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ın İsmeti Sorunu", *İslami Araştırmalar*, 2017, c. 28, sayı: 2, ss. 120-136.
- , "Fahreddin Râzî'ye Göre Hz. Âdem ile Hz. Nuh'un İsmeti Problemi", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, c.4, sayı: 10, ss. 252-269.
- , "Fahreddin Râzî'ye Göre İnşirâh Süresi'nin Psiko-Sosyal İmânî Hakikatleri", *SOBİDER-Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, c. 4, sayı: 17, ss. 230-244.
- , "Mâtürîdî'de İnşirâh Süresi ve Psiko-Sosyal İmânî Hikmetler", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, c. 4, sayı: 15, ss. 156-175.
- Pezdevî, Ebû'l-Yusr Muhammed, *Usulu'd-Din / Ehl-i Sünnet Akâidi*, (çev. Şerafettin Göl-cük), Kayhan Yay., İstanbul 1988.
- Râzî, Ebûbekir, *et-Tibbu'r-Ruhânî / Ruh Sağlığı*, (çev. Hüseyin Karaman), İz Yay., İstanbul 2011.
- Râzî, Fahreddin, *Levâmiu'l-Beyyinât Şerhu Esmâillâhi Teâlâ ve's-Sîfât*, Mısır 1905.
- , *el-Muhassalu'l-Efkânî'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-Ulemâ ve'l-Hukemâ ve'l-Mütekellimîn / Kelâm'a Giriş*, (çev. Hüseyin Atay), Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1978.
- , *Mefatihü'l-Gayb*, c. 1-32, Darû'l-Fikr, Beyrut 1981.
- , *en-Nübüvvât ve mâ Yetealleku Bihâ*, (thk. Ahmed Hicazi es-Sekka), Daru'l-Kütübü'l-Ezheriyye, Beyrut 1986.
- , *İsmetü'l-Enbiyâ*, (thk. M. Hicazi), Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1986.
- , *el-Metâlibü'l-Âliye mine'l ilmi'l-İlahî*, (thk. Ahmed Hicâzî es-Sekka), c. 1-9, Beyrut 1987.
- , *el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye fi'l-İlmî'l-İlahiyât ve'l-Tabiiyyât*, (ed. M. Muhammed el-Bağdâdî), Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, Beyrut 1990.

- , *Esâsu't-Takdîs fi İlmi'l-Kelâm / Allah'ın Aşkınlığı*, (çev. İbrahim Coşkun), İz Yay., İstanbul 2013.
- Sâbûnî, Nureddin, *el-Bidayetü fi Usulî'd-Din*, (nşr. Bekir Topaloğlu), Dimaşk 1979.
- , *el-Müntekâ min İsmetîl-Enbiyâ*, Darü İbn Hazm, Beyrut 2013.
- Semerkandî, Şemseddin, *Sahâifu'l-İlâhiyye*, (nşr. Ahmet Abdurrahman Şerif), Mektebetü'l-Felah, Kuveyt 1985.
- Suyutî, Celalettin, *Tenzîhu'l-Enbiyâ an Tesfîhi'l-Eğbiyâ*, (thk. Halid Abdulkerim Cuma - Abdulkadir Ahmed), Mektebetü Darü'l-Gurube, Beyrut 1988.
- Şahinkaya, Rezan, *Psiko-Sosyal Yönleriyle Âile*, Kardeş Yay., Ankara 1979.
- Şerîf Murtaza, Ebu'l-Kâsım Ali, *Tenzîhu'l-Enbiyâ ve'l-Eimme*, Emir Matbaası, Kum 1376.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh, *Evailu'l-Makalat*, (thk. İbrahim el-Ensârî), Beyrut 1993.
- Taftazânî, Sa'deddin, *Şerhu'l-Makâsîd*, (thk. Abdurrahman Umeyre - Salih Musa Şeref), c. 1-5, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1998.
- , *Şerhu'l-Akâid*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., İstanbul 2013.
- Tahanevî, M.Hamid, *Keşşâf Istilahâtî'l-Funûn*, c. 1-2, Kahraman Yay., İstanbul 1984.
- Tatçı, Mustafa, *Yûnus Emre Külliyyatı, Yûnus Emre Divanı*, H Yay., İstanbul 2008.
- Tirmizî, Ebû Abdullah, *es-Sünen*, c. 1-5, Çağrı Yay., İstanbul 1981.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yay., İstanbul 2010.
- Türcan, Galip, "Peygamberlerin İsmeti Meselesi", *Süleyman Demirel Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, c. 2, sayı: 11, ss. 91-123.
- Yar, Erkan, "Müslüman Kelâmında Elçilik", *İslâm'da Peygamber İnancı Semp. (15-17 Eylül 2006)*, (editör: İbrahim Coşkun), Ensar Yay., İstanbul 2009, ss.115-145.
- Yavuz, Y.Şevki, "İsmetü'l-Enbiya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, c.23, ss.141.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmud İbn Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, (nşr. M. Abdusselam Şahin), c. 1-4, Beyrut trs.